

Đuro Benić\*

JEL Classification B11, N01

## ISLAMSKA EKONOMSKA MISAO U SREDNJEM VIJEKU

*U radu se istražuju i analiziraju doprinosi ekonomskoj misli čuvenih islamskih mislilaca u razdoblju od osmog do četrnaestog stoljeća. Iako u analiziranim djelima islamskih mislilaca nema sustavne ekonomske misli niti izgrađenog općeg sustava ekonomske analize, u njima postoje značajni doprinosi povijesti ekonomske misli. Posebice su istraženi i analizirani: doprinosi Abu Jusufa na području oporezivanja i javne potrošnje; Al-Farabijev koncept hijerarhijskog idealnog društva; doprinosi Ibn Sine Avicene na područjima koncepta podjele rada, udruživanja, ustroja države i javnih dobara; Al-Gazalijeva razmatranja funkcije blagostanja, razmjene i razvoja tržišta, proizvodne djelatnosti, novca i uloge države, te javnih financija; teorija Ibn Rušda Averroesa o standardima vrijednosti, funkcijama novca, uvjetima učinkovite razmjene i likvidnosti; doprinosi Ibn Taimije na područjima potražnje, ponude i djelovanja tržišnog mehanizma, te mogućnosti državne intervencije i reguliranja u gospodarstvu.*

*Ključne riječi: islamska ekonomska misao; srednji vijek; Abu Jusuf; Al-Farabi; Ibn Sina Avicena; Al-Gazali; Ibn Rušd Averroes; Ibn Taimija*

### 1. Uvod

Srednjovjekovna islamska ekonomska misao pobija tezu J. A. Schumpetera kojom tvrdi da nije bilo pokušaja ekonomskog rezoniranja vrijednog spomena u

---

\* Dr. sc. Đuro Benić, redoviti profesor u trajnom zvanju, Sveučilište u Dubrovniku, Odjel za ekonomiju i poslovnju ekonomiju (E-mail: dbenic@unidu.hr)

Rad je primljen u uredništvo 23. 5. 2017, a prihvaćen je za objavu 3. 10. 2017.

velikoj praznini od grčko-rimskog svijeta i ranog kršćanstva, te da se može bez straha preskočiti preko 500 godina u epohu sv. Tome Akvinskog (tzv. *šumpeterijanski jaz*).<sup>1</sup> Velike doprinose povijesti ekonomske misli dao je arapski filozof Ibn Haldun u 14. stoljeću.<sup>2</sup> Međutim, prije Ibn Halduna niz mislilaca i filozofa od 8. do 14. stoljeća dalo je vrijedne doprinose povijesti ekonomske misli. Može se reći da su radovi arapskih filozofa izvedeno podrijetlo intelektualne snage skolastičkih teologa.<sup>3</sup>

Naime, s jedne strane pojedini mislioci i filozofi (kao al-Gazali početkom 12. stoljeća) raspravljali su o gospodarskim pitanjima i pojedinim ekonomskim temama što je ostalo zapisano u njihovim djelima. Ta djela postala su dostupna nakon *rekonkviste* kad su Arapi potisnuti iz Španjolske, a posebice nakon što se Cordoba 1236. godine vratila pod kršćanstvo.<sup>4</sup> S druge strane, djela grčkih filozofa prevedena su s arapskog na latinski pa je u Europi od 12. do 14. stoljeća „ponovo otkrivanja“ grčka filozofija. Svi važniji Aristotelovi radovi postupno su bili dostupni u prijevodima na latinski zajedno s različitim raspravama u kojim su arapski filozofi tumačili Aristotelova djela u svijetlu vlastitog rezoniranja. Od posebnog značaja za kasniji razvoj Zapadne misli bio je prijevod s arapskog na latinski Aristotelove *Etičke* s komentarima filozofa iz Cordobe Ibn Rušda Averroesa.<sup>5</sup>

U literaturi se mogu naći tvrdnje da je razdoblje od 12. do 14. stoljeća bilo doba prevođenja u kojem je prevođenje bilo glavni intelektualni zadatak.<sup>6</sup> Bez ikakve sumnje prijevodi pojedinih djela arapskih filozofa i grčkih filozofa s komentarima arapskih filozofa imali su utjecaj na razvoj misli i znanosti u Europi, međutim treba razumjeti prirodu tog utjecaja. Treba imati znanstveno utemeljen, umjeren i uravnotežen pristup u razmatranjima koliki su doprinosi arapskih filo-

<sup>1</sup> Vidite u: Schumpeter, J. A. (1975.). *Povijest ekonomske analize*, Zagreb: Informator, str. 62. – 63.

<sup>2</sup> Vidite u: BeniĆ, Đ. (2016.). Ibn Haldun: Ekonomske misli u Mukaddimi, *Ekonomski pregleđ*, (67), 5: 462. – 488.

<sup>3</sup> Pribram, K. (1986). *A History of Economic Reasoning*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, str. 21.

<sup>4</sup> Rekonkvista je bio pokret Španjolaca i Portugalaca s ciljem protjerivanja Maura odnosno islamskih Arapa s Pirinejskog poluotoka i njegovog vraćanja pod katoličanstvo. Mauri su prodrli u Europu 714. godine zauzevši veći dio Pirinejskog poluotoka. Rekonkvista je počela 718. oslobođanjem Galicije i Leona a okončana je tek 1492. kad je osvojen Granadski emirat.

<sup>5</sup> *Isto djelo*, str. 4.

Prije 12. stoljeća jedini izvor saznanja na latinskom jeziku o Aristotelovom učenju bili su komentari nekih Aristotelovih djela koje je pripremio rimski senator, konzul i filozof Boetije (Anicius Boethius, 480. – 524.). Prevodio je djela djelomično i umanjene vrijednosti jer je pokušao „pomiriti“ Aristotelovu logiku s neoplatoničkim metodama. ... Do širenja aristotelovske literature došlo je u 13. stoljeću pod njemačkim carem Fridrikom II. koji je svoj dvor okružio arapskim filozofima. – *Isto djelo*, str. 633.

<sup>6</sup> Vidite u: Myers, E. A. (1964). *Arabic Thought and the Western World in the Golden Age of Islam*, New York: Frederick Ungar, str. 78.

zofa na pojedinim područjima, te koliko su i kako pojedini arapski filozofi utjecali na dostignuća u pojedinim područjima misli i znanosti na Zapadu.<sup>7</sup>

U nastavku će se istražiti i analizirati doprinosi ekonomskoj misli šest čuvenih arapskih mislilaca prije Ibn Halduna od osmog do četrnaestog stoljeća kronološkim redosljedom, odnosno po vremenu njihovog nastanka. Iako u njihovim djelima nema sustavne ekonomske misli niti izgrađenog općeg sustava ekonomske analize u njima postoje značajni doprinosi povijesti ekonomske misli i nezaobilazan su izvor u izučavanju povijesti ekonomske misli.

## 2. Doprinosi ekonomskoj misli pojedinih mislilaca

### 2.1. Abu Jusuf (731. – 798.)

Abu Jusuf punim imenom Abu Jusuf Jakub ibn Ibrahim al-Ausari al-Kufi rođen je u Kufi u Iraku u siromašnoj obitelji. Bio je prisiljen zarađivati za život od rane mladosti, međutim želja za učenjem i znanjem dovela ga je do akademskih krugova. Studirao je pravo kod Ebu Hanifa osnivača Hanefijske škole islamskog prava čiji je Abu Jusuf bio istaknuti sljedbenik i promicatelj.<sup>8</sup> Posljednjih 17 godina života proveo je u Bagdadu, glavnom gradu velikog Abasidskog sultanata, u to vrijeme najmoćnije države mnogostruko povezane s Europom i Indijom. Prostirala se od Kine na istoku do pustinja u Libiji na zapadu, te od Kavkaza na sjeveru do Jemena i Središnje Afrike na jugu.

<sup>7</sup> Tako Jocelyn Nigel Hillgarth profesor na Sveučilištu Harvard u prikazu knjige Eugena A. Myersa (*Arabic Thought and the Western World in the Golden Age of Islam*) između ostalog ističe i sljedeće. E. Myers, kao i neki drugi autori, ne razumije prirodu utjecaja prevedenih djela na Zapadnu Europu. Piše da je Zapad tapkao u mraku sve dok nije u arapskim rukopisima našao učenje Grka, te da su prijevodi potresli Europu iz njenog dugog sna. Nitko danas ne osporava važnost prijevoda. Međutim kulturnim utjecajima uvijek prethode već postojeće aktivnosti u povezanim poljima koje stvaraju faktor privlačenja bez kojeg se niti jedna kreativna asimilacija ne može održati. Tako je upotreba Boetijevih prijevoda Aristotelovih djela pripremila put za asimilaciju kasnijih inačica iz dvanaestog stoljeća. Ako se to nema na umu dolazi do precjenjivanja utjecaja islamskih pisaca na Dantea ili na sv. Tomu Akvinskog. Bez sumnje sv. Toma je bio upoznat s brojnim islamskim piscima ali je slobodno kritizirao, mijenjao i preuređivao njihove iskaze. Islamska misao, na primjer Aviceninina bila je jako stimulativna za sv. Tomu u izgradnji njegove kršćanske sinteze. Zato treba imati uravnoteženo uvažavanje na umu kad se čitaju djela kao što je djelo dr. Myersa. – Prema: Hillgarth, J. N. (1966). „Review: Eugene A. Myers, Arabic Thought and the Western World in the Golden Age of Islam. New York: Frederick Ungar, 1964. Pp. 156.“, *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, (41), 1: 161.

<sup>8</sup> Četiri škole Sunitskog islamskog prava, odnosno četiri *mezheba* su: Hanefijska, Malikijska, Šafijska i Hanbelijska.

Abu Jusuf bio je pravnik i vrhovni sudac kod abasidskog kalifa Haruna al-Rašida. Razmatrao je problematiku oporezivanja 600 godina prije Ibn Halduna. Naime, za potrebe kalifa Haruna al-Rašida napisao je djelo *Kitab al-Kharaj* (prevođeno kao *Priručnik o porezu na zemlju* ili *Knjiga o oporezivanju*) u kojem je analizirao: (a) vrste oporezivanja – fiksni iznos nasuprot proporcionalnoj stopi; (b) prikupljanje poreza i porezna administracija; (c) javno financiranje ruralnih razvojnih projekata.<sup>9</sup>

U vrijeme života i rada Abu Jusufa nije bilo prijevoda djela grčkih filozofa na arapski jezik tako da arapski mislioci nisu bili detaljnije upoznati s tom filozofskom ostavštinom. Isto tako, nije bilo ekonomske znanosti, pa ni sustavne ekonomske misli. Razmatranjima pojedinih tema iz područja ekonomije mislioci su u velikoj većini prilazili vrlo normativno, međutim u nekim radovima moguće je pronaći i elemente pozitivne analize. Iako se arapska riječ *kharaj* odnosi na oporezivanje i uobičajeno se kroz povijest islama poistovjećuje s oporezivanjem zemlje,<sup>10</sup> u djelu *Kitab al-Kharaj* Abu Jusuf dotiče i razmatra različite teme kao što su: pravila ponašanja u ratu i miru, vojna pravila i propisi; odgovornost vladara i dužnosnika u svezi općeg javnog blagostanja; dužnosti i obveze građana za zajedničko dobro; priručnik za unapređenje općeg javnog blagostanja; poštanski i drugi državni komunikacijski sustavi i dr.<sup>11</sup> U nastavku se ističu neka od Abu Jusufovih polazišta i analitičkih zaključaka iz područja oporezivanja, odnosno javnih financija.<sup>12</sup>

Nakon pregleda povijesti stjecanja teritorija i primjenjivanog sustava oporezivanja, Abu Jusuf u *Kitab al-Kharaju* analizira i obrazlaže dvije metode oporezivanja: fiksni i proporcionalni. Obrazlaže da je porez po fiksnoj stopi na zemlju, odnosno određeni fiksni iznos po jedinici zemlje suprotan načelu pravednosti. Tako kad je porez na pšenicu propisan u fiksnom iznosu po hektaru, u slučaju niske cijene pšenice državna riznica gubi jer će fiksni iznos pšenice polučiti manji prihod u usporedbi s višom cijenom pšenice. Kako je državna potrošnja prije toga fiksno određena (plaće za vojsku i drugi izdatci) smanjeni prihod ići će na uštrb

---

<sup>9</sup> Backhouse, J. G. (2012). (Ed.). *Handbook of the History of Economic Thought*, New York: Springer, str. 67.

Ovom se može dodati četvrta tema relevantna suvremenoj ekonomiji: cijena i ponuda žita – vidite opširnije prilog: Siddiqi, M. N., Ghazanfar, S. M. (2003). „Early medieval Arab-Islamic economic thought: Abu Yusuf’s (731-798 AD) economics of public finance“, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *Medieval Islamic Economic Thought*, London: RoutledgeCurzon, str. 209. – 227.

<sup>10</sup> Johari, F., Ibrahim, P. (2010). „The Dynamism in the Implementation of al-Kharaj During the Islamic Rule (634-785 AD)“, *Shariah Jurnal*, (18), 3: 630.

<sup>11</sup> Siddiqi, M. N., Ghazanfar, S. M., *isto djelo*, str. 212.

<sup>12</sup> Opširniju analizu Abu Jusufovih doprinosa na području tema iz javnih financija vidite u: *isto djelo*, str. 213. – 225.

državnih obveza.<sup>13</sup> S druge strane, u slučaju visoke cijene pšenice porez je previsok za porezne obveznike. Upravo zbog navedenog Abu Jusuf ukazuje na prednost proporcionalnog oporezivanja poljoprivrednih proizvoda. Uvjeren je da je takva vrsta oporezivanja korisna za državu a pravedna za porezne obveznike. Kako je tržišna cijena promjenjiva, u slučaju proporcionalnog oporezivanja promjene cijene pšenice neće značajnije utjecati na opterećenje obveznika niti na prihod države.

Porezne stope treba propisati u odnosu na pojedine poljoprivredne proizvode. Proizvode koji se prodaju na tržištu treba oporezivati u novčanom iznosu. Alternativno, usjeve treba procijeniti po primjerenim tržišnim cijenama i nakon toga primijeniti poreznu stopu kojom se neće nauditi poreznom obvezniku, a da riznica ne gubi. Od ove dvije metode treba primijeniti onu koja je povoljnija poreznom obvezniku.<sup>14</sup>

Uz navedeno, prema Abu Jusufu, proporcionalno oporezivanje poljoprivrednih proizvoda stimulira veću obradu poljoprivrednih zemljišta i otud veći output a to rezultira većim prihodom u državnu riznicu. Osim toga, u slučaju proporcionalnog oporezivanja izbjegava se česta pojava nepravednog oporezivanja koja je vezana za fiksno oporezivanje kada sakupljači poreza u cilju povećanja poreznog prihoda upisuju veću površinu zemlje od stvarne. Veličina zemlje postaje nevažna ako se porez obračunava proporcionalno proizvedenoj količini.

Abu Jusuf detaljno obrazlaže prikupljanje poreza s administrativnog stajališta. U potpunosti je protiv ugovornog angažiranja posrednika u prikupljanju poreza jer takva praksa dovodi do krajnjih okrutnosti i neumjerenosti što ima za posljedicu smanjenje poljoprivredne proizvodnje i državnih prihoda. Zagovara centraliziranu poreznu upravu i centralizirano određivanje poreznih stopa tako da lokalna uprava i sakupljači poreza ne mogu povećavati ni smanjivati poreze. Na taj način smanjuje se vjerovatnost korupcije, a uz to sakupljačima poreza je strogo zabranjeno primanje bilo kakvih poklona.<sup>15</sup> Ističe da prikupljanje poreza moraju

<sup>13</sup> „... S tako limitiranim prihodom slabit će moć vojske pa se državne granice neće primjerenost štiti. Ako je cijena pšenice visoka tada će se fiksnim razrezom poreza porezni obveznici osjećati ugnjetavano, ali Sultan neće dozvoliti smanjenje poreza. ... Jednaki učinci su u slučaju oporezivanja fiksnim iznosom novca.“ – Abu Jusuf. (1927). *Kitab al-Kharaj (The Book of Taxation)*, Cairo: Al-Maktabah al-Salafya, str. 57. – Pozivi i citiranja iz *Kitab al-Kharaja* daju se prema prijevodima pojedinih dijelova datim u: Siddiqi, M. N., Ghazanfar, S. M., *isto djelo*.

<sup>14</sup> Prema: Abu Jusuf. (1927). *Kitab al-Kharaj ...*, str. 58. – 59.

„Svi stanovnici ... trebaju plaćati porez u visini od 40% na pšenicu i ječam uzgojene na zemlji koja se navodnjava tekućom vodom (iz rijeka, jezera i dr.); 20% na proizvode s navodnjavanih zemljišta; 33% na datulje, vinograde, voćnjake i dr.; te 25% na ljetni urod.“ – *Isto djelo*, str. 58. – 59.

<sup>15</sup> Prema: Siddiqi, M. N., Ghazanfar, S. M., *isto djelo*, str. 218.

Abu Jusuf naglašava da je „barkaat (dobročinstvo) povezano s primjenom pravednosti, a ne s ugnjetavanjem i nasiljem. Bilo koji porezi koji se prikupljaju ugnjetavanjem vode razaranju države.“ – Abu Jusuf. (1927). *Kitab al-Kharaj ...* str. 132.

vršiti krajnje čestite i pravedne osobe koje za to primaju odgovarajuću naknadu. Tako Abu Jusuf zagovara slična načela onim koje je Adam Smith postavio i obrazložio tisuću godina kasnije: pravednost, određenost, pravovremenost i ugodnost za poreznog obveznika.<sup>16</sup> Sa ciljem olakšanja poreznog opterećenja Abu Jusuf je predložio načelo sposobnosti plaćanja poreza, te pogodnosti u odnosu na vrijeme, prostor i način plaćanja poreza.<sup>17</sup>

Razmatrao je različite vrste poreza uključujući posebne poreze na trgovačku robu, porez na nasljedstvo i uvozne carine, te probleme u svezi opskrbe vodom, ribolovom, šumama i pašnjacima.<sup>18</sup>

Abu Jusuf također razmatra problematiku razdiobe prihoda od poreza. Ističe odgovornost vladara za postizanje društvenog blagostanja, ekonomski razvoj i izgradnju društveno-ekonomske infrastrukture, a posebice javno financiranje ruralnih razvojnih projekata.<sup>19</sup> Naglašava mogućnost organiziranja i izvođenja javnih radova u području izgradnje putova, mostova, kanala za navodnjavanje i transporta.

Razmatranja Abu Jusufa o alociranju javne potrošnje na javne projekte u potpunosti su slična mnogim raspravama u suvremenoj literaturi. Bez ikakve sumnje Abu Jusuf zaslužuje svrstavanje u istaknute rane začetnike suvremenih javnih financija kao polja u ekonomskoj znanosti.<sup>20</sup>

## 2.2. *Al-Farabi (870. – 950.)*

Abu Nasr al-Farabi bio je arapski filozof turskog podrijetla, utemeljitelj filozofskog sustava, ugledni matematičar i liječnik, jedan od prvih filozofa koji je približio Aristotelovu logiku u islamski svijet. Nazvan je „Drugim učiteljem“ (poslije Aristotela koji je zvan „Prvi učitelj“).<sup>21</sup> Bio je prvi koji je shvatio da metafizika nije istovjetna teologiji, da je teologija samo dio metafizike koja je opća

---

<sup>16</sup> Vidite opširnije u: Smith, A. (2005.). *Bogatstvo naroda: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb: Poslovni dnevnik / MASMEDIA, str. 787. – 789.

<sup>17</sup> Hosseini, H. S. (2003). „Contributions of Medieval Muslim Scholars to the History of Economics and their Impact: A Refutation of the Schumpeterian Great Gap“, u: Samuels, W. R., Biddle, J. E., Davis, J. B. (Eds.), *A Companion to the History of Economic Thought*, Malden: Blackwell Publishing, str. 34.

<sup>18</sup> *Isto djelo*, str. 34.

<sup>19</sup> Abu Jusuf preporučuje kalifu Harunu al-Rašidu da može: (1) izgraditi nove i očistiti i popraviti stare kanale kako bi se mogli koristiti; (2) izgraditi nasipe za obranu od poplava; (3) dovesti u uporabno stanje poplavljena poljoprivredna zemljišta; (4) poduzeti sve moguće mjere za povećanje dobrobiti poljoprivrednika. – Siddiqi, M. N., Ghazanfar, S. M., *isto djelo*, str. 221.

<sup>20</sup> *Isto djelo*, str. 226.

<sup>21</sup> Bučan, D. (2009.). *Kako je filozofija govorila arapski*, Zagreb: DEMETRA, str. 67.

znanost i osnova svih pojedinačnih znanosti. Napisao je oko 70 djela od kojih je najznačajnije njegovo posljednje metafizičko i političko djelo *Uzorita država*.<sup>22</sup> To djelo je u osnovi nadahnuto Platonovom *Državom*, a obrazlaže ustroj idealnog ljudskog udruživanja u idealnu ili uzoritu državu u cilju postizanja vrhunske sreće. Al-Farabi dokazuje da je svrha uzorite države u tome da bude ustrojena tako da svojim građanima jamči postizanje znanja koje je temelj sreće na ovom i blaženstva na drugom svijetu.<sup>23</sup>

Prema al-Farabiju čovjek je društveno biće koje radi opstanka i postizanja svoje najbolje upotpunjenosti mora živjeti u društvu. Zato su se ljudi namnožili i nastanili širom Zemlje. Nastala su ljudska društva, od kojih su neka savršena a neka nesavršena. Potpunih društava ima tri vrste: veliko (udruga svih udruga u nastanjenom svijetu), srednje (udruga neke narodne ili vjerske zajednice u dijelu nastanjenog svijeta) i malo (udruga građana države na dijelu boravišta neke šire narodne ili vjerske zajednice). Nepotpuna društva su udruge stanovnika sela, četvrti, ulice i udruga u kući koja je najmanja. Najodličnije dobro i najveća savršenost najprije se ostvaruje u državi, a ne u društvu koje je manje od nje.<sup>24</sup>

Nijedno ljudsko biće pa ni najsavršeniji čovjek ne može dostići savršenstvo i sreću bez međusobne suradnje u sklopu ustrojene zajednice. Al-Farabi prvo raspravlja o najboljoj državi. Najbolja država zasnovana je na pravednosti i razmjernoj jednakosti, pri čemu svatko ispunjava zadaću koju je kadar ispunjavati zahvaljujući svojoj naravnoj obdarenosti i zauzimajući rang koji zaslužuje prema svojoj učinkovitosti.<sup>25</sup>

Uzorita država ustrojena je na idejama pravde i hijerarhijskog poretka različitih slojeva. Državom upravlja samo jedan vladar za razliku od vladavine filozofa u Platonovoj idealnoj državi.<sup>26</sup> Vladar savršene države mora biti obdaren s dvanaest

<sup>22</sup> Al-Farabi. (2011.). *Uzorita država*, Zagreb: DEMETRA – Izvornik: Abu Nasr al-Farabi, *Kitab mabadi' ara' ahl al-madina al-fadila (Knjiga o počelima mnijenja građana uzorite države)*.

<sup>23</sup> Bučan, D. (2013.). *Uvod u arapsku filozofiju*, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, str. 80.

<sup>24</sup> Al-Farabi. (2011.). *Isto djelo*, XV: § 2-3, str. 107.

<sup>25</sup> *Komentar Richarda Walzera*, u: Al-Farabi. (2011.). *Isto djelo*, str. 329.

„Uzorita država nalik je zreli u zdravu tijelu u kojem svi organi surađuju radi usavršenja i održanja života živog bića. Organi tijela različiti su, različitih urođenih svojstava i moći, a među njima jedan je glavni organ – to je srce. ... Tako je i u slučaju države; njezini dijelovi su različitih naravnih svojstava i različite su važnosti.“ – Al-Farabi. (2011.). *Isto djelo*, XV: § 4, str. 109.

Kao što srce samo upravlja tijelom tako i uzoritom državom može upravljati samo jedan vladar.

<sup>26</sup> „Poglavlar uzorite države ne može biti bilo koji čovjek, jer poglavlarstvo biva samo po dvjema stvarima: jedno je da po urođenim svojstvima i po naravi bude pripravan na nj, drugo je da po raspoloživosti i voljnom imanju ostvari poglavlarstvo, koje ostvaruje onaj tko je za nj spreman po urođenim svojstvima i po naravi. ... Taj čovjek bit će čovjek kojim ne upravlja ni jedan drugi čovjek.“ – *Isto djelo*, XV: § 7 i § 8, str. 113. i 115.



fizičkih, intelektualnih i moralnih urođenih svojstava<sup>27</sup> i djelovati kao kralj-filozof. Pojava takvih ljudi rijedak je slučaj pa ako ga u nekom trenutku nema poglavari koji nasljeđuju prethodnog treba imati šest preduvjeta. Ako nema jednog čovjeka u kojem su objedinjeni svi preduvjeti za poglavara, mogu dva ili više ljudi koji se međusobno slažu biti poglavari. Međutim, ako mudrost nema udjela u vladanju, uzorita država ostat će bez kralja i propadat će. Ako nema mudraca koji će se pridružiti poglavaru, država će zasigurno propasti.<sup>28</sup>

Nasuprot Platonu koji razmatra tri staleža u idealnoj državi (mislioci-filozofi; branitelji-ratnici; poljodjelci, obrtnici, trgovci) al-Farabi razlikuje i opisuje pet staleža, odnosno slojeva u savršenoj državi: (1) filozofi, vladari; (2) govornici, pjesnici, znalci religije i zakona, suci i upravni službenici; (3) matematičari, geometri, liječnici, astronomi; (4) ratnici; (5) zemljoradnici, stočari i trgovci.<sup>29</sup>

Oprečne uzoritoj državi četiri su tipa manjkavih država: neznabožačka država, izopačena država, prevratnička država i zabludjela država.<sup>30</sup> Neznabožačka država je ona država u kojoj građani ne poznaju blaženstva, ne shvaćaju blaženstvo i ne vjeruju u njega.<sup>31</sup> U izopačenoj državi postoji djelatni um i sve ono što je znano građanima uzorite države i u što oni vjeruju, ali djela njezinih građana jednaka su djelima građana neznabožačkih država. Prevratnička država je ona država u kojoj vladaju individualna saznanja, nazoni o svijetu i djela građana uzorite države, ali su preokrenuta i uvedeni su drukčiji nazoni i djela. U zabludjeloj državi u djelatni um se vjeruje na pogrešan i nekoristan način jer vladar zavodi na krivi put i vara ljude uvjeravajući ih da se sreća ne ostvaruje na ovom svijetu već u zagrobnom. Al-Farabi ne misli da se manjkave države mogu reformirati političkim prevratima. Ne podupire nijedan politički pokret, odbacuje svaki oblik nasilja i vjeruje u obrazovanje kroz filozofiju.<sup>32</sup>

Prema svemu navedenom, al-Farabi je dao koncept hijerarhijskog idealnog društva u kojem je odgovornost apsolutnog vladara educirati ljude uvjeravanjem ili prisilom da steknu znanja i djeluju na način koji im osigurava dostizanje sreće na ovom i blaženstva na drugom svijetu.

<sup>27</sup> Vidite u: *isto djelo*, XV: § 12, str. 117. – 119.

<sup>28</sup> *Isto djelo*, XV: § 14, str. 121.

<sup>29</sup> Prema: *Komentar Richarda Walzera, isto djelo*, str. 333. – 336.

<sup>30</sup> Al-Farabi. (2011.). *Isto djelo*, XV: § 15, str. 121.

<sup>31</sup> Postoji više vrsta neznabožačkih država: država nužde, država niskosti i iskvarnosti, država časti, država moći i zajednička država. – Vidite opširnije u: *isto djelo*, XV: § 17, str. 123., te obrazloženje i analizu funkcioniranja tih država u: *Komentar Richarda Walzera, isto djelo*, str. 355. – 358.

<sup>32</sup> *Isto djelo*, str. 354.



### 2.3. Ibn Sina (Avicena) 980. – 1033.

Abu Ali al-Husein ibn Sina (lat. Avicena) arapski i perzijski filozof i liječnik, svestrani znanstvenik (bavio se između ostalog medicinom, astronomijom, psihologijom, logikom, etikom, politikom, teologijom, matematikom, fizikom, kemijom i poezijom) rodio se 980. godine u Afšani kraj Buhare u Perziji u današnjem Uzbekistanu koja je u to vrijeme bila pod iranskom dinastijom Samanida. Filozofiju i medicinu učio je u Isfahanu. Već sa šesnaest godina smatran je uglednim liječnikom. Izliječio je samanidskog vladara Nuh ibn Mansura pa je postavljen za liječnika na dvoru. Pristup vladarevoj knjižnici omogućio je Aviceni dalje obrazovanje i stjecanje znanja. Kraj dinastije Samanida i promjena političke situacije dovela je do bijega i brojnih lutanja Avicene. Priklanjao se različitim vladarima, te je bio liječnik nekoliko sultana. Na kraju je živio u Hamadanu u današnjem Iranu gdje je 1023. godine napisao čuveno djelo *Zakonik medicine* u pet knjiga. U 12. stoljeću *Zakonik medicine* preveden je s arapskog (*Al-Qanun fi al-Tibb*) na latinski (*Canon medicinae*) i do 18. stoljeća bio je standardna literatura na većini učilišta i priručnik liječnika kako u islamskim zemljama tako i u Europi. Avicena je umro u Hamadanu 1037. godine.

Uz *Zakonik medicine* Avicena je napisao brojna djela na arapskom i perzijskom jeziku od kojih su najznačajnija dva velika enciklopedijska djela koja obuhvaćaju logiku, metafiziku, matematiku i fiziku *Knjiga iscjeljenja (Kitab al-šifa)* i *Knjiga izbavljenja (Kitab al-nagat)*.

Avicena je slijedio Al-Farabija na pravcu ujedinjenja teologije i filozofije smatrajući da je teologija samo dio filozofije odnosno metafizike koja je opća znanost. Zastupajući neoplatonističku varijantu aristotelizma jedini je među velikim filozofima islama izgradio razrađen i potpun filozofski sustav.

U svezi tema vezanih za ekonomiju i njoj bliska područja u nastavku se daju Avicenina razmatranja i stavovi o pojedinim problemima.

Avicena je u 11. stoljeću pisao po obimu u maloj knjizi *Upravljanje kućanstvom (Tadbir Manzel)* o konceptu podjele rada na primjeru kućanstva.<sup>33</sup> Isto tako, prema Aviceni podjela rada je neophodna da bi život bio bolji, a čovjek se radi

<sup>33</sup> „Da bi čovjek zaštitio ono što je stekao treba povjerljivog i pouzdanog partnera. Tog odnosa dostojna je samo žena kojoj je Bog dao te kvalitete i zbog toga se potrebno ženiti. ... Po pitanju sredstava za život jednaki su kraljevi i podanici, majstori i sluge. Čovjek treba kuću da bi od provalnika zaštitio ono što je stekao ali i kao mjesto za zaklon i odmor. Također treba djecu da mu pomognu u slučaju potrebe, u obavljanju kućnih poslova kad ostari, te da mu štite i čuvaju od zaborava ime kad umre.“ – Ibn Sina (Avicenna). (1940). *Tadbir Manzel*, Teheran: Ibn Sina Publishers – prema: Hosseini, H. (2015). „Persia / Iran“, u: Barnett, V. (Ed.), *Routledge Handbook of the History of Global Economic Thought*, Abingdon: Routledge, str. 219. – 220.

postojanja i opstanka mora udruživati.<sup>34</sup> Udruživanje se ostvaruje međusobnim odnosima ljudi kojim moraju vladati zakon i pravednost.<sup>35</sup> Zakon i pravda ne mogu se provoditi bez zakonodavca.

Avicena na tragu Platona ističe da u uspostavljanju i ustrojenju države zakonodavac mora izvršiti trodjelnu podjelu društva na upravljače, zanatlije i stražare. Pri tome svaka od te tri skupine treba imati svoga vođu pod kojim će biti njemu podložne vođe i tako sve do najnižeg sloja ljudi „tako da u državi ne bude besposlena čovjeka koji nema određeno mjesto, već će od svakog pojedinog u državi biti koristi.“<sup>36</sup>

Vladar treba posjedovati za vladanje potrebne vrline od kojih su najvažnije *umnost* i *valjanost vladanja* koja počiva na vrlinama korisnim za društvo, a to su vrline pravednosti, uravnoteženosti i mudrosti.<sup>37</sup>

U državi moraju postojati javna dobra, odnosno zajednička imovina koja se namiče porezima i na druge načine a koja služi u svrhu postizanja opće dobrobiti te za zadovoljenje potreba onih koji ne mogu zarađivati.<sup>38</sup> Avicena naglašava da se oboljele i neizlječive ne smije ubijati već ih se mora opskrbljivati.<sup>39</sup> Također eksplicite navodi vještine, poslove i radnje koje treba zabraniti.<sup>40</sup> Isto tako, „treba

---

<sup>34</sup> „Znano je također da čovjeka treba nadopunjavati drugi pripadnik njegove vrste, kojeg pak nadopunjuje on i njemu slični. Primjerice ovaj će onome pribaviti povrće, a onaj će ovome ispeći kruh; jedan će šiti za drugoga, a drugi će prvom pribaviti iglu, tako da će, kad se udruže biti svime opskrbljeni. Radi toga su ljudi prisiljeni ustanoviti države i udruge.“ – Abu Ali Ibn Sina Avicenna. (2012). *Metafizika*, Svezak drugi, Zagreb: DEMETRA, X.2.(1), str. 364.

<sup>35</sup> „A udruživanje se ostvaruje samo međusobnim odnosima ljudi, kao što udruživanje mora biti i u drugim načinima opskrbljivanja što su navlasite čovjeku. A međusobnim odnosima ljudi moraju vladati zakon i pravednost ...“ – *Isto djelo*, X.2.(2), str. 364.

<sup>36</sup> *Isto djelo*, X.4.(1), str. 370.

<sup>37</sup> Bučan, D. (2013.). *Uvod u arapsku filozofiju, ...*, str. 85.

„Avicenna ne uspoređuje ustroj države s ustrojem univerzuma, a ulogu vladara u državi s ulogom Prvog počela u svijetu (Bogom, op.a.), već zakonodavca kao ustrojitelja društva i uspostavitelja države te vladara države ocrtava sukladno iskustvu proroka Muhameda i islamske države.“ – *Isto djelo*, str. 85.

<sup>38</sup> „U državi mora postojati zajednički imetak, dio kojeg potječe od nameta na stečenu i naravnu dobit, poput ploda i uroda, dio od kaznenog nameta, a dio od imutka onih koji se protivie zakonu, to jest od ratnog plijena. To će biti sredstvo za zadovoljavanje zajedničke dobrobiti i za zadovoljavanje potreba stražara koji nisu zaposleni u svom zanatu, te za trošak onima koje oboljelost i trajne bolesti sprječavaju zarađivati.“ – Abu Ali Ibn Sina Avicenna. (2012.). *Isto djelo*, X.4.(2), str. 371.

<sup>39</sup> „Ima ljudi koji drže da onoga među takovima koji ne može biti izliječen treba ubiti. No to je odvratno; jer njih opskrbljivati za život potrebnim ne škodi državi. Ako među takovima ima netko tko ima sebi bliskih srodnika što imaju suviška životnih sredstava, nametnut će im se obveza da takvog izdržavaju.“ – *Isto djelo*, X.4.(2), str. 371.

<sup>40</sup> „Kao što treba zabranjivati besposlenost, tako treba zabranjivati i vještine u kojim dolazi do promjene vlasništva ili korisnih stvari bez uzvrata za njih, kao u igrama na sreću. ... Zabraniti

ozakoniti da ljudi pomažu druge ljude, da brane njih i njihov imutak, a da pri tomu onaj koji doprinosi ne trpi štetu zbog svog doprinosa.<sup>41</sup> Neprijatelje i one koji se protive zakonu treba kažnjavati na način da im se zaplijeni imovina te da postanu sluge, a robovi prema Aviceni postoje i po prirodi, odnosno rođenju.<sup>42</sup>

#### 2.4. Al-Gazali (1058. – 1111.)

Veliki perzijski islamski filozof, teolog, pravnik i sufija Abu Hamid Muhammed al-Gazali poznat i kao Algazel rodio se 1058. godine u perzijskom gradu Tus u pokrajini Horasan blizu Mašhada (današnji Iran). Školovao se u perzijskim gradovima Tus, Nišapur i Gorgan. Studirao je islamsko pravo, logiku i filozofiju, a posebice je bio zainteresiran za sufizam (asketsko pobožno mističko učenje o islamu koje se bavi odgojem duše i čišćenjem srca). Predavao je na Sveučilištu Nizamija u Bagdadu. Sveučilišnu karijeru u Bagdad napustio je 1095. godine, putovao je u Damask, Jeruzalem, Aleksandriju, Medinu i Meku. Deset godina proveo je u Siriji, Palestini, Arabiji, Iraku i Egiptu te se vratio u rodni grad Tus. Nije više predavao na državnim institucijama već u privatnim madrasama. Postao je sufija, odnosno derviš i osnovao je tekiju. Do kraja života podučavao je sufije (smatra se jednim od najvećih sufijskih učitelja) i pisao je. Umro je u Tusu 1111. godine.

Napisao je veliki broj radova, a njegovo najpoznatije djelo koje je značajno utjecalo na sunitski islam je *Ihya Ulum al-Din (Oživljavanje vjerskih znanosti)*.<sup>43</sup> Još za

---

treba i poslove za koje se ljudi ne moraju učiti nikakvu umijeću što pripada udruživanju kao što je zelenaštvo. ... Treba zabraniti i radnje koje – ako se i dogodi da su dopuštene – vode protivno od onoga na čemu počiva razvoj države, kao što su spolna nevjera i istospolni spolni odnosi, što vodi zanemarivanju najodličnijeg stupa građanstva, a to je brak.“ – *Isto djelo*, X.4.(4), str. 371.

<sup>41</sup> *Isto djelo*, X.5.(6), str. 376.

<sup>42</sup> „Isto tako, oni koji ne mogu steći vrllost po naravi su robovi – primjerice Turci i crnci, i općenito oni koji ne odrastaju u plemenitim područjima, gdje su uvjeti većinom takovi da se u njima razvijaju zajednice valjane mješavine, zdrave urođene pameti i uma.“ – *Isto djelo*, X.5.(7), str. 376.

<sup>43</sup> U predgovoru al-Gazali navodi sljedeće.

„*Ihyu* sam podijelio u četiri knjige: (1) Knjiga obožavanja, (2) Knjiga svjetovnih običaja, (3) Knjiga destruktivnih zala, (4) Knjiga konstruktivnih vrlina. Na samom početku dao sam raspravu o znanju jer je ono od najveće važnosti. ... Neki su napisali nekoliko knjiga o ovim temama ali ova knjiga ima pet prednosti koje se ne mogu naći u tim knjigama. Prvo, otvorio sam s milošću Boga ono što su oni držali zatvorenim i do u detalje pisao o onom što su oni držali tajnim. Drugo, ja sam uredio ono što su oni dali razbacano i okupio sam ono što su oni odvajali. Treće, dao sam ukratko ono što su oni dali opširno i ispravio sam ono što su oni odobravali. Četvrto, izbrisao sam ono što su oni ponavljali. Peto, ovu knjigu sam napravio lako razumljivom nakon otkrivanja istančanih sadržaja.“ – Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya Ulum-id-Din*. (Translated by Fazl-ul-Karim). Karachi, Pakistan: Darul-Ishaat, Urdu Bazar. Vol. I, str. 15. – 16.

života stekao je veliku popularnost i slavu, a njegova djela su prepisivana, studirana i komentirana. Usprkos oštrim kritikama (Ibn al-Gawzi, Ibn Rušd, Ibn Taimija) al-Gazalijevo djelo imalo je veliki utjecaj u islamskim zemljama, a trag njegovih promišljanja zabilježen je i na kršćanskom Zapadu (npr. u djelima Tome Akvinskog).<sup>44</sup>

Najmanje trideset arapskih skolastika prije Ibn Halduna opširno su pisali o ekonomskim pitanjima među kojim je al-Gazali bio jedan od najistaknutijih.<sup>45</sup> Najvažnija tema u al-Gazalijevim radovima koncept je *maslaha*, odnosno koncept društvenog blagostanja ili korisnosti koji obuhvaća sve ljudske poslove a ne samo ekonomske koji uspostavljaju blisku povezanost pojedinca i društva.<sup>46</sup> Funkcija blagostanja može se definirati u obliku hijerarhije pojedinačnih i društvenih potreba, a blagostanje u društvu ovisi o pet temeljnih ciljeva: (1) religiji definiranoj kao način života; (2) životu ili duši; (3) obitelji ili potomstvu; (4) imovini ili bogatstvu i (5) intelektu ili razumu.<sup>47</sup>

Ekonomski aspekt funkcije društvenog blagostanja može se predočiti u obliku tripartitne ili tročlane hijerarhije pojedinačnih i društvenih korisnih dobara

---

<sup>44</sup> Najoštriji i najznačajniji kritičar al-Gazalijeve djela bio je veliki arapski filozof Ibn Rušd (Averroes) koji je polemizirajući s al-Gazalijevom kritikom filozofije (vidite: Al-Gazali. (1993.). *Nesuvislost filozofa*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada) napisao glasovito djelo *Nesuvislost nesuvislosti* (vidite: Averroes. (1988.). *Nesuvislost nesuvislosti*. Zagreb: Naprijed).

„Ako bismo htjeli u jednoj rečenici opisati značaj tog djela (*Nesuvislost filozofa*, op.a.), to bismo najtočnije mogli učiniti ističući da u njemu autor *dokazuje* kako *filozofsko dokazivanje* ništa *ne dokazuje*. Pri tome je uočljiva neka vrsta paradoksa – al-Gazali se u dokazivanju svoje teze i sam služi načinom filozofskog dokazivanja.“ - Bučan, D. (1991.). *Al-Gazali i Ibn Rušd: mišljenje u svjetlosti vjere i razuma*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 16.

„... višedimenzionalnost Al-Gazalijeve djela i neovisnost njegova uma osigurali su tom djelu trajnost i vitalnost koje dopuštaju i prosudbe o tomu da su njegove glavne postavke došle u čvrstu vezu s naravi suvremenog uma.“ – Bučan, D. (2009.). *Kako je filozofija govorila arapski, ...*, str. 133

O al-Gazalijevom djelu i utjecaju vidite u: Bučan, D. (1991.). *Al-Gazali i Ibn Rušd ...*, str. 56. – 61.

<sup>45</sup> Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). „Economic Thought of an Arab Scholastic: Abu Hamid al-Ghazali“, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *Medieval Islamic Economic Thought*, London: RoutledgeCurzon, str. 23.

Al-Gazali je jedan od najistaknutijih srednjovjekovnih islamskih pisaca koji je zagovarao etičku teoriju trgovine. Bio je konzervativan teolog koji je pokušao kombinirati tradicionalne islamske doktrine s nacionalizmom i sufizmom. Temeljito je razumio ekonomska pitanja i bio je veliki zagovornik islamske pravde i uređenog vođenja islamske zajednice i gospodarstva. – Prema: Hosseini, H. (1995). „Understanding the Market Mechanism before Adam Smith: Economic Thought in Medieval Islam“, *History of Political Economy*, (27), 3: 539 – 561, pretiskano u: Ghazanfar, S. M. (2003). (Ed.), *Isto djelo, ...*, pp. 88 – 107 – (str. 94. – 95.).

<sup>46</sup> U odnosu na usamljenost koristi od društva su sljedeće: (1) veća mogućnost učenja i obrazovanja; (2) zarada trgovanjem; (3) stjecanje strpljivosti na nepravde i uvrede; (4) pojedinac može voliti i biti voljen; (5) stjecanje vrlina; (6) povećanje kvalitete života kroz skromnost i poniznost. – Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya ...*, Vol. II, str. 146. – 147.

<sup>47</sup> Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Isto djelo*, str. 25.

i to nužnih, udobnih ili komfornih i luksuznih dobara. Ključ za održavanje pet temeljnih ciljeva je u opskrbi nužnim dobrima i to hranom, odjećom i utočištem s tim da se takva nužna dobra mogu mijenjati s obzirom na vrijeme i prostor, a mogu uključivati i socio-psihološke potrebe.<sup>48</sup>

Zbog sadašnjih potreba ali i brige za budućnost u čovjeku postoji želja za stjecanjem bogatstva u čemu al-Gazali ne vidi ništa što bi bilo religijski neprihvatljivo.<sup>49</sup> Suprotno od toga, kad bi se ljudi ponašali na način da samo preživljavaju to bi vodilo propasti proizvodnje, društva i religije. Međutim, ako gramzljiv duh dovede do pohlepe i provođenja vlastitih hirova, to je za svaku osudu.<sup>50</sup>

Prema al-Gazaliju tri su izvora dohotka i bogatstva: zarada od rada pojedinca, profit od trgovine i stjecanje bogatstva nasljeđivanjem, pronalaženjem blaga i primanjem poklona. Svi izvori zarade moraju biti vjerski zakoniti i valjani.<sup>51</sup>

Mnoge od al-Gazalijevih ideja skoro su identične onim u suvremenim tekstovima. Veći dio njegovih rasprava o ekonomskim pitanjima mogu se naći u njegovom djelu *Ihya Ulum al-Din*, međutim važni izvori su i neki od njegovih drugih radova.<sup>52</sup> Iz sveg njegovog opusa moguće je izvući nekoliko logički koherentnih usko povezanih ekonomskih tema u četiri široke teme: (1) dobrovoljna razmjena i razvoj tržišta; (2) proizvodne djelatnosti; (3) trampa i evolucija novca; (4) uloga države i javne financije.<sup>53</sup>

<sup>48</sup> *Isto djelo*, str. 25. – 26.

<sup>49</sup> „Ako sin Adama dobije dvije planine pune zlata on bi tražio i treću punu zlata. ... Muhamed je rekao: Ne mogu se zadovoljiti želja za znanjem i pohlepa za bogatstvom. Također je rekao: Sin Adamov postaje stariji ali mu ostaju mlade nada za dug život i pohlepa za bogatstvom.“ – Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya ...*, Vol. III, str. 181.

<sup>50</sup> Prema: Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Isto djelo*, str. 26. – 27.

<sup>51</sup> *Isto djelo*, str. 27.

Prema al-Gazaliju postoji šest mogućnosti zarađivanja: (1) postati vlasnik stvari koje nemaju vlasnika kao što su minerali, drvo u prašumi, voda iz rijeke i dr.; (2) uzimati silom ono što nije zabranjeno – vlasništvo stečeno ratovanjem ali i bez ratovanja; (3) zakonskim uzimanjem usprkos protivljenju vlasnika i to autoritetom vladara – porezom (*zakat*); (4) uzimati u razmjeni – kupovne i prodajne transakcije; (5) uzimati s dopuštenjem bez razmjene – pokloni npr.; (6) nasljeđivanjem. – Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya ...*, Vol. II, str. 65. – 66.

Al-Gazali ističe da je bogatstvo kao zmija u kojoj ima i meda i otrova. Onaj koji zna za njen med i otrov oprezan je na moguću štetu i uživa u koristima. Koristi od bogatstva su opće poznate zemaljske ali i poslijezemaljske (bogatstvo potrošeno na hodočašća, dobra djela, očuvanje časti i plaćanje naknada za radove). Štete su u tome što bogatstvo dovodi do grijeha i do zaboravljanja Boga od koje opasnosti nitko nije oslobođen. – *Isto djelo*, Vol. III, str. 179. – 180.

<sup>52</sup> Posebice treba istaći: Al-Ghazali. (1964). *Nasihah al Muluk (Book of Counsel for Kings)*. Oxford: Oxford University Press; Al-Ghazali. (1964). *Mizan al 'Amal*. Cairo: Dar al Maarif; Al-Ghazali. (1971). *Al-Shifa al-Aleel (Treatment of the Ailing)*, Baghdad: Al-Irshad Press; Al-Ghazali. (1982). *Al-Mastarfa min Ilum zal Usul*. Bulaque: al-Maktabah al-Amiryah; Al-Ghazali. (1940). *Kimiya-e-Saadat*, (na perzijskom), 2 vols, Aram edn, Teheran: Ganjineh .

<sup>53</sup> Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Isto djelo*, str. 28.

## Dobrovoljna razmjena i razvoj tržišta

Al-Gazali je dao detaljnu raspravu o ulozi i značaju dobrovoljnog trgovanja i nastanku tržišta, te o ulogama ponude i potražnje u određivanju cijena i profita. Poteškoće u trampu, koje su rezultat neophodnosti da sudionici u razmjeni imaju potpuno jednake želje u pogledu ukusa, količina i uvjeta razmjene kako bi razmijenili svoja dobra, dovele su do stvaranja mjesta trgovanja i nastanka tržišta i trgovaca.

Al-Gazali jasno ukazuje na „uzajamnost“ ekonomske razmjene koja zahtjeva specijalizaciju i podjelu rada i to s obzirom na regije i resurse. Ukazuje na to da trgovanje dodaje vrijednost robi čineći je dostupnom na različitim mjestima i vremenu kad se traži. Vođena osobnim interesom razmjena stvara profitno motivirane posrednike, odnosno trgovce.<sup>54</sup>

---

U nastavku se u okviru navedenih tema daju neki od temeljnih doprinosa al-Gazalija ekonomskoj misli prema datom u *Ihya Ulum al-Dini*, te prema istraživanjima, citiranjima i saznanjima datim u: Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Isto djelo*, str. 28. – 42. U istom djelu mogu se opširnije vidjeti pojedina tumačenja doprinosa al-Gazalija potkrijepljena citatima iz različitih njegovih djela.

<sup>54</sup> *Isto djelo*, str. 29.

Ovdje je potrebno naglasiti sljedeće.

U mnogim dijelovima *Ihya Ulum al-Dine* al-Gazali u razmatranjima ima normativan pristup upravljajući u prvom redu religijskim videnjima. Tako npr. kad razmatra problematiku prehrane navodi da su prirodno nedozvoljeni za prehranu vino, krv, svinjsko meso i mrtve životinje, dok su pogodni minerali (kao što je sol), povrće i životinje (Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya ...*, Vol. II, str. 64.), da bi isto tako naveo da Kuran dozvoljava jesti zabranjenu hranu u slučaju krajnje neophodnosti da se spasi život (*isto djelo*, Vol. II, str. 77.).

Kako u razmatranjima nema sustavne analize ni analitičkog pristupa velika većina njegovih ekonomskih misli ostaje na razini normativnog pristupa u skladu s religijskim uvjerenjima. Tako u pogledu trgovine i trgovaca navodi sljedeće.

„Prorok je rekao trgujte jer je devet desetina izvora zarada u trgovanju.“ (*Isto djelo*, Vol. II, str. 46.)

„Cilj trgovine je ostvariti potrebno za život ili sticanje ogromnog bogatstva.“ (*Isto djelo*, Vol. II, str. 47.)

Zakonita zarada u trgovanju može se ostvariti na šest načina: (1) pregovaranjem u kupovini i prodaji; (2) trgovanje s obračunom kamata (prema Bogu kamata je zabranjena a dozvoljena je samo u slučajevima trgovanja na kredit a ne s gotovinskim plaćanjem i ako se veća količina iste robe uzima umjesto manje); (3) radom za plaću i rentiranjem; (5) poslovanjem preko drugih avansiranjem kapitala i (6) zajedničkim poslovanjem s fiksnim udjelima. (Prema: *isto djelo*, Vol. II, str. 48. – 51.)

Bog nam je naredio da se poduzimaju poštena i pravedna poslovanja i da se čini dobro ljudima. U međusobnim transakcijama dobro se može činiti na šest načina: (1) ne ostvarivati veliki profit; (2) pretrpjeti gubitak – ako se kupuje od siromašnog čovjeka nema štete ako se kupi po višoj cijeni i da mu se tako učini dobro, (3) pokazati i postupiti dobro u trenutku prihvaćanja cijene i realizacije pristojbi (prihvaćati manju cijenu s vremena na vrijeme, odobriti vrijeme kada realizirati pristojbe i potraživati na dobar način); (4) činiti dobro u vrijeme naplate duga; (5) prihvatiti povrat prodane robe ako kupac smatra da je pretrpio gubitak; (6) prodati robu potrebitima na kredit i ne potraživati od njih kad su u oskudici i nisu solventni. (Prema: *isto djelo*, Vol. II, str. 55. – 57.)

Iako al-Gazali ne raspravlja o ponudi i potražnji suvremenom terminologijom, brojni odlomci iz njegovih djela ukazuju na njegovo poznavanje te problematike. Tako navodi da će prodavač prodavati svoj proizvod po vrlo niskoj cijeni ako nema kupca za taj proizvod. Razmatrajući visoke cijene hrane sugerira da se cijene trebaju smanjiti smanjivanjem potražnje. Vezano za potražnju ima i neki uvid u više stoljeća kasnije objašnjenje cjenovne elastičnosti potražnje tvrdeći da ako se smanjenjem cijene smanji profit to će imati za posljedicu povećanje prodaje a time i profita.<sup>55</sup>

Kao i drugi mislioci u to doba al-Gazali raspravlja o cijenama i profitu manje više zajedno bez jasnog pozivanja na troškove i prihode. Na profit gleda kao na povrat od rizika i neizvjesnosti navodeći da trgovci imaju puno problema u ostvarivanju profita riskirajući i ugrožavajući živote u putovanjima. Funkcioniranje tržišta predočava na temelju etičko-moralnog kodeksa ponašanja sudionika. Posebice upozorava i protiv je profiterstva na temelju gomilanja namirnica i ostalih potrepština, što je velika nepravda naročito u vrijeme oskudice i mora biti osuđena.<sup>56</sup>

### Proizvodne djelatnosti

Al-Gazali daje klasifikaciju ljudskih aktivnosti donekle sličnu suvremenoj klasifikaciji djelatnosti na primarne (poljoprivreda), sekundarne (industrija) i tercijarne (usluge). Razlikuje tri vrste aktivnosti.<sup>57</sup>

1. Četiri temeljne aktivnosti bez kojih svijet ne može uredno funkcionirati: poljoprivreda za proizvodnju hrane; tkanje za proizvodnju odjeće; građevinarstvo za gradnju kuća i aktivnosti države za reguliranje odnosa između ljudi kako bi se živjelo u miru i slozi.
2. Aktivnosti koje su od pomoći temeljnim aktivnostima kao što su obrti koji izrađuju željezne alate i plugove za obrađivanje zemlje, alate za predenje i tkanje odjeće i druga oruđa.
3. Aktivnosti koje nadopunjuju temeljne aktivnosti kao što su proizvodnja hrane i pića, te izrada i šivanje odjeće.

---

Općenito, al-Gazali je imao normativan pristup prema ekonomskom ponašanju zagovarajući postizanje zlatne sredine između materijalističkog asketizma i apsolutnog hedonizma u cilju njegovanja vrline mudrosti, umjerenosti, hrabrosti i pravde. – Ali, A., Thompson, H. (1992). „The Schumpeterian Gap and Muslim Economic Thought“, *The Journal of Interdisciplinary Economics*, (10), 1: 37.

<sup>55</sup> Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Isto djelo*, str. 29.

<sup>56</sup> *Isto djelo*, str. 30.

<sup>57</sup> Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya ...*, Vol. I, str. 28.



Od navedene tri vrste aktivnosti prema al-Gazaliju prva je najvažnija, a unutar nje najuzvišenije su aktivnosti države kao posredničke snage koja omogućuju miran suživot.

Na više mjesta al-Gazali ukazuje i objašnjava različite faze u proizvodnji, specijalizaciju i povezanost u proizvodnji.<sup>58</sup> Svjestan je da postoje različite faze u proizvodnji prije nego što se proizvede gotov proizvod za krajnju potrošnju. Tako navodi da poljoprivrednik proizvodi žito, mlinar ga pretvara u brašno, a pekar priprema kruh od brašna. Isto tako postoji međuovisnost u proizvodnji pa kovač izrađuje alate potrebne poljoprivredniku, a stolar izrađuje alate potrebne kovaču. Različite faze u proizvodnji i međuovisnost u proizvodnji iziskuju podjelu rada, te koordinaciju i suradnju učesnika u proizvodnoj djelatnosti.

### Trampa i evolucija novca

Al-Gazali prepoznaje ključnu ulogu novca u gospodarstvu, te razmatra njegovu evoluciju i njegove različite funkcije. Prvo objašnjava kako je novac riješio probleme koji su se pojavljivali u razmjeni. Iako s gledišta razmjene proizvoda ljudskog rada nema bitne razlike između trampe i prometa posredovanjem novca (jer u oba slučaja dolazi do razmjene dobara), novac pojednostavljuje ekonomski život. Al-Gazali to uviđa i jasno ističe probleme u sustavu trampe koji se suvremenim riječnikom mogu navesti kao: (1) nedostatak zajedničke jedinice mjere, (2) nedjeljivost robe i (3) problem dvostruke podudarnosti želja.<sup>59</sup>

Iako se razmjena može vršiti trampom, razlike u dobrima čine je neučinkovitom. Novac se po al-Gazaliju razvio sporazumno: nijedno društvo ne može postojati bez razmjene dobara, nijedna razmjena ne može se učinkovito vršiti bez jednakosti vrijednosti, a ta jednakost može se pravilno odrediti samo kad postoji zajednička mjera.<sup>60</sup>

Al-Gazali uočava različite funkcije novca (sredstvo za razmjenu, mjera vrijednosti, omogućava zgrtanje bogatstva) i ističe da se novac ne želi zbog njega samog već ima vrijednost samo u razmjeni.<sup>61</sup> Smatra da je jedina svrha zlata i

<sup>58</sup> Vidjeti opširnije u: Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Isto djelo*, str. 32. – 33.

<sup>59</sup> *Isto djelo*, str. 34.

<sup>60</sup> *Isto djelo*, str. 34.

Zlato i srebro mjere sve stvari utvrđujući im vrijednost. Tako je cijena deve 100 dinara što je jednako cijeni 100 kokoši. – Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya ...* Vol. IV, str. 83.

<sup>61</sup> „Zlato i srebro nisu ništa drugo nego kamenje i nemaju nikakvu vrijednost sami po sebi. Ljudi ih žele posjedovati kao sredstvo za razmjenu kojim se sva roba na svijetu može kupiti.“ – *Isto djelo*, Vol. IV, str. 83.

srebra da služe kao novac – dirham i dinar. Osuđuje i smatra prijestupnicima one koji zgrću novac (bilo da ga zakopaju pod zemlju ili ga gomilaju u dugom razdoblju). Oni koji novac pretvaraju u posude od zlata i srebra gori su od tvrdica koji gomilaju novac.<sup>62</sup>

Isto tako, al-Gazali je apsolutno za zabranu obračunavanja kamata i lihvarjenja. Lihvarjenje je Božji grijeh koji omogućava nepravdu u transakcijama i izrabljivanje u gospodarstvu.<sup>63</sup> Kreditiranje novcem i naplata kamata na zaduživanje odvaja novac od temeljnih funkcija (sredstvo razmjene i mjera vrijednosti). Kad se trguje dirhamima i dinarima, cilj takvog poslovanja je profit, a novac nije stvoren da zarađuje novac. Takvo poslovanje je prijestup.<sup>64</sup>

### Uloga države i javne financije

Premda al-Gazali izbjegava raspravu o politici daje detaljne komentare i savjete o vođenju državnih poslova. Smatra da je država neophodna institucija ne samo za pravilno funkcioniranje društva već i za ispunjenje po Bogu naređenih društvenih obveza. Prema al-Gazaliju religija i država nerazdvojni su stupovi uređenog društva. Religija je temelj, a vladar predstavlja državu i njen je zaštitnik, a ako je bilo koji stup slab društvo će se raspasti.<sup>65</sup>

Kao što je već navedeno, al-Gazali naglašava temeljnu ulogu države čije su aktivnosti posredničke snage koje omogućuju miran suživot. Posebno ističe da država mora osigurati sve potrebno za održanje unutarnje i vanjske sigurnosti u čemu vojska ima posebnu ulogu. Isto tako smatra da je država odgovorna za uspostavu uvjeta za promicanje gospodarskog napretka i razvoja.<sup>66</sup>

Al-Gazali u više svojih djela daje detaljnu raspravu o ulozi i funkcijama javnih financija pri čemu je vrlo kritički usmjeren na obje strane proračuna – prihode i rashode.<sup>67</sup> Prihodi bi se trebali prikupljati od svih građana bez obzira na njihovu religiju, a postoji razlika u vrstama prihoda prikupljenih od pripadnika islamske zajednice i ostalih. Od pripadnika islamske zajednice al-Gazali ističe prihode od

<sup>62</sup> *Isto djelo*, str. 83.

<sup>63</sup> „Onaj koji posluje kupujući i prodavajući zlato i srebro s ciljem da ostvari profit ili drugim riječima lihvari i uzima kamate radi protiv Božjeg plana i namjere i čini grijeh.“ – *Isto djelo*, Vol. IV, str. 83.

<sup>64</sup> „Razmjena zlata i srebra za zlato i srebro nema smisla. Ako je cilj zgrtanje novca to je čin ugnjetavanja.“ – *Isto djelo*, Vol. IV, str. 84.

<sup>65</sup> Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Isto djelo*, str. 37.

<sup>66</sup> *Isto djelo*, str. 38.

<sup>67</sup> Vidite citate iz različitih djela al-Gazalija s komentarima u: *isto djelo*, str. 39. – 42.

poreza – glavarine, te obvezne dobrotvorne priloge (*zakah*) i dobrovoljne dobrotvorne priloge (*sadaqaah*). Od ostalih građana prihodi se mogu prikupljati porezom na imovinu zaplijenjenu u ratu ili poslije rata, te na posjede stečene bez ratovanja, dok plaćanjem glavarine ti građani zauzvrat dobijaju dvije koristi i to izuzeće od obrambenih zadataka, te zaštitu građanskih prava.<sup>68</sup>

Kao jedan od rijetkih mislilaca u to vrijeme, al-Gazali uviđa i raspravlja o javnom zaduživanju kao izvoru prihoda. S obzirom na stanje u gospodarstvu dopustio bi javno zaduživanje ukoliko bi ga bilo moguće otplatiti iz budućih prihoda države.<sup>69</sup>

U razmatranju problematike javnih rashoda al-Gazali kritizira način trošenja i područja javne potrošnje. Daje prilično široko i fleksibilno funkcionalno razgraničavanje javne potrošnje: uspostavljanje društveno-ekonomske pravde, sigurnosti i stabilnosti države, te razvoja prosperitetnog društva. Uz to naglašava da je za opći razvoj društva potrebna izgradnja socio-ekonomske infrastrukture i ističe da se javni resursi trebaju trošiti na gradnju mostova, vjerskih objekata, utočišta, cesta i sličnog od čega koristi imaju svi stanovnici.<sup>70</sup>

Na kraju razmatranja al-Gazalijevih doprinosa može se zaključiti da je 700 godina prije nastanka ekonomije kao znanosti i radova klasičnih ekonomista (Smitha, Ricarda, Malthusa i dr.) al-Gazali pisao u vrijeme kad je čovjek a ne materija bio mjerilo svega, a problemi iz područja ekonomije, odnosno gospodarstva bili su u drugom planu. Međutim, i u tom vremenu pojedini mislioci i pisci a naročito al-Gazali razmatraju sve aspekte ljudskog života baš kao i skolastici u Europi, primjerice Toma Akvinski. U okviru toga razmatraju se i pojedini problemi odnosno pitanja iz područja ekonomije. U tim razmatranjima nema analitičkog pristupa, pa se ekonomske misli pojavljuju većinom normativnim pristupom upravljanim u prvom redu religijskim viđenjima.<sup>71</sup>

Al-Gazali na temelju određenih društvenih ciljeva postavlja koncept društvenog blagostanja ili korisnosti koji obuhvaća sve ljudske poslove uključujući materijalne i nematerijalne poglede na život. Ekonomsko gledanje na funkciju društvenog blagostanja obuhvaća hijerarhiju pojedinačnih i društvenih korisnih dobara i to nužnih, udobnih i luksuznih. Postavljeni temeljni ciljevi mogu se ostvariti u prvom redu opskrbom nužnim dobrima i to hranom, odjećom i utočištem.

<sup>68</sup> Isto djelo, str. 39. – 40.

<sup>69</sup> Isto djelo, str. 41.

<sup>70</sup> Prema: isto djelo, str. 41. – 42.

<sup>71</sup> I u radu skolastika u Europi prisutan je normativni pristup – tako Toma Akvinski osnivač filozofije kršćanstva u poznatom djelu *Summa theologica* u okviru ekonomskih pitanja postavlja i prvu normativnu teoriju cijena – poznatu teoriju pravednih cijena (*justum pretium*).

U okviru čisto ekonomskih tema al-Gazali ističe ulogu i značaj dobrovoljnog trgovanja u kojem pojedinci vođeni osobnim interesima na tržištu razmjenjuju proizvode i gdje se ponudom i potražnjom određuju cijena i profit. Razmatrajući proizvodnju daje klasifikaciju aktivnosti, te ukazuje na različite faze u proizvodnji, specijalizaciju, podjelu rada i povezanost u proizvodnji. Prepoznaje krucijalnu ulogu novca u gospodarstvu, te raspravlja o njegovoj evoluciji i funkcijama. Al-Gazali daje doprinose ekonomskoj misli i u okviru razmatranja uloge države i javnih financija, posebno raspravlajući o stanju i mogućnostima u okviru javnih prihoda i javne potrošnje.

### 2.5. *Ibn Rušd (Averroes) 1126. – 1198.*

Ibn Rušd, punim imenom Abu 'l-Walid Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Rušd (latinski Averroes) bio je arapski filozof, teolog, pravnik i liječnik. Rođen je u Cordobi (Andaluzija, Španjolska) 1126. godine u obitelji malikijskih sljedbenika.<sup>72</sup> Njegov djed i otac bili su vrhovni sudci u Cordobi, a poslije studija prava (uz pravo je studirao i druge znanosti: filozofiju, teologiju, astronomiju, matematiku i medicinu) Averroes je također bio sudac u Seville i vrhovni sudac u Cordobi. Veći dio života proveo je kao sudac i dvorski liječnik. Pao je u nemilost optuživan za neloyalnost prema vladaru i krivovjernost (optuživan je da povezuje filozofiju s religijom). Otjeran je u progonstvo u Lucenu 60 km udaljenu od Cordobe, međutim ubrzo je vraćen u Cordobu i obnašao je svoje prijašnje dvorske poslove. Nakon toga sultan ga je pozvao sebi u Marakeš u Maroko gdje je bio glavni dvorski liječnik i gdje je umro 1198. godine. Tri mjeseca nakon smrti tijelo mu je ekshumirano i preneseno u Cordobu gdje je pokopan uz najviše počasti.

Opsegom veliko Averroesovo djelo sastoji se od radova iz područja filozofije, teologije, prava, filologije i medicine.<sup>73</sup> Tri njegova najvažnija izvorna filozofijska djela vezana za odnos između filozofije i religije su: *Tahafut at-tahafut (Nesuvislость nesuvislости)*, *Kitab Fasl al-Maqal (Knjiga prosudbene rasprave)* i *Kašf 'an manahig al-adilla (Otkrivanje dokaza koji se tiču religijskih dogmi)*, a najvažnije djelo iz područja medicine je *Kulliyat* (lat. *Colliget, Opća medicina*).

Ibn Rušd je na Zapadu bio poznat kao izvrstan poznavatelj i komentator Aristotelove filozofije koji je utjecao na Tomu Akvinskog i kršćansku filozofiju (Averroesa su nazivali Komentator, a Aristotela Filozof). Pristalice njegovih tu-

<sup>72</sup> Malikijska škola odnosno Malikijski mezheb, jedna je od četiri sunitske škole mišljenja nastala na temelju učenja Imama Malika ibn Anasa.

<sup>73</sup> Vidite klasifikaciju i popis najvažnijih Averroesovih djela u: Bučan, D. (1991.). *Al-Gazali i Ibn Rušd ...*, str. 64. – 68.

mačenja nazivani su averroistima, a preko prijevoda na latinski jezik Averroesovih djela u 12. stoljeću Zapad se ponovo upoznao s Aristotelovim učenjem koje je bilo u većini zaboravljeno.<sup>74</sup> Averroes je, kako se često u literaturi navodi, nastojao „pomiriti“ aristotelovski način mišljenja s islamom, odnosno filozofiju i religiju smatrajući da čovjek može doći do istine ili s pomoću filozofije ili s pomoću religije. Analitičkim promišljanjima to obrazlaže u svom djelu *Kitab Fasl al-Maqal*.<sup>75</sup>

Ibn Rušd kritizirao je tumačenja temeljnih problema koja su davali Ibn Sina Avicena (neoplatonistička sinteza koju je postavio al-Farabi, a u svoj sustav ugradio Avicena) i al-Gazali (kritika filozofije i filozofa). Razvijao je Aristotelovo tumačenje o intelektu i duši – zastupao je u nekim od svojih radova učenje o jednom univerzalnom umu koji je zajednički svim ljudskim bićima.<sup>76</sup> Iako je Averroesov utjecaj na europsku skolastiku bio velik, problem tumačenja jednosti uma kritizirali su Toma Akvinski i Albert Veliki. Tako ga je Toma Akvinski u djelu *Summa contra gentiles* nazvao kvariteljem peripatetičke filozofije. Problem jednosti uma u Averroesovom učenju može se vrlo kratko sažeti kako slijedi.

Prema latinskim averroistima ljudi poslije smrti nisu više pojedinačna bića nego se vraćaju jednosti ljudske vrste. To znači da duh prestaje biti pojedinačan, a ljudi su besmrtni samo kao vrsta što je samo po sebi hereza, odnosno krivovjerje i za kršćanstvo i za islam. Averroisti su do takvog uvjerenja došli jer su imali samo dio Averroesovih tekstova prevedenih na latinski iz kojih su mogli steći takvo uvjerenje. Međutim, postoji veliki broj Averroesovih tekstova koji ne prihvaćaju tezu o jednosti ljudskog uma. Svjestan da je duša nematerijalna, Averroes u traženju odgovora po čemu je duša pojedinačna kombinira Aristotelovo učenje (duša je forma tijela neodvojivo povezana s njim) i Aviceninino učenje (duša je samostalna i odvojiva od tijela). Averroes na taj način ispravlja Aristotelovo učenje o duši preuzimajući dio Aviceninina učenja i usklađuje ga s vjerskom dogmom o individualnoj besmrtnosti duše.<sup>77</sup> Prema tome, slično kao što je Toma Akvinski sjedinio Aristo-

---

<sup>74</sup> Herman Nijemac (Hermannus Alemannus) preveo je 1240. godine u centru za prevođenje u Toledu (Škola prevođenja Toledo) Averroesove komentare Aristotelove Nikomahove etike na latinski.

<sup>75</sup> Cilj *Fasla* nije „uskладити“ religiju s filozofijom (pa ni filozofiju s religijom), već „legalizirati“ filozofiju određujući njihov odnos i povezanost na pravnim osnovama. Povezanost ne govori isto što i pomirenost. ... *Fasla* pledira u korist povezanosti i isključuje potrebu pomirenja. - De Libera, A. (2006.). „Uvod: Ibn Rušd (Averroës) i njegovo djelo *Fasl al-maqal* (Prosudbena rasprava)“, u: Ibn Rušd Averroës, *Knjiga prosudbene rasprave (Kitab Fasl al-Maqal)*, Zagreb: DEMETRA, str. 75.

<sup>76</sup> Za Averroësia je vezan problem jednosti uma koji je pridonio stvaranju srednjovjekovne legende o njemu. ... Uvjerenje da je Averroës tvorac učenja o ljudskom umu koji je jedan i zajednički svim ljudima ostalo je do danas i tek u posljednje vrijeme neki autori i istraživači Averroësova djela dokazuju da je to jedna od velikih zabluda o najvećem arapskom filozofu. – Prema: Bučan, D. (1991.). *Al-Gazali i Ibn Rušd* ..., str. 83. i 97.

<sup>77</sup> „U osnovi legende o Averroësu prije svega je pogrešna interpretacija Averroësovih ideja u djelima njegovih samozvanih sljedbenika, tzv. latinskih averroista, koji su mu pripisivali i takozva-

telovu filozofiju s kršćanstvom učinio je Averroes s Aristotelovom filozofijom i islamom.

Ibn Rušd je nezaobilazan u srednjovjekovnoj islamskoj filozofiji. U djelu *Fasl al-maqal* dao je tumačenja pojedinih problematika koja su opće primjenjiva pa tako i na postupanja u gospodarstvu.<sup>78</sup> Međutim, sagledavajući doprinose ekonomskoj misli u cjelokupnom njegovom djelu treba istaći sljedeće.

Islamska ekonomska literatura u srednjem vijeku bila je opisna i nije dala doprinose ekonomskoj teoriji. Teorijska rasprava se pojavila u radovima Ibn Rušda Averroesa. On je formulirao originalnu teoriju o standardima vrijednosti i općim mjerenjima, a posebice o monetarnim standardima. Njegov temeljni doprinos bio je koncept stabilnosti standarda vrijednosti.<sup>79</sup>

Usporedba Aristotelovih originalnih tumačenja i Averroesovih komentara ukazuje na sličnost u ekonomskim idejama čuvenih filozofa. Međutim, Averroes se razlikovao od Aristotela u samo jednom važnom gledištu - u teoriji novca. Averroes je pojasnio jedno Aristotelovo zbrkano tumačenje u razmatranju funkcija novca, te je korigirao Aristotelov pristup po pitanju prirode novca.<sup>80</sup>

---

nu teoriju o dvjema istinama – što se, zapravo, svodi na nepomirljivost religije i filozofije – i teoriju o duši i umu. ... zahvaljujući u prvom redu njima Averroës je stekao glas idejnog začetnika svih kršćanskih hereza, i zadugo ga zadržao.“ – *Isto djelo*, str. 94.

„Tako je Averroës doživio sudbinu jednog od najneadekvatnije shvaćenih filozofa u povijesti filozofije, ali ujedno i sudbinu jednog od najutjecajnijih mislilaca u toj povijesti.“ – *Isto djelo*, str. 99.

O mjestu Averroesa u arapsko – islamskoj filozofiji, te o njegovom mjestu u povijesti europske filozofije vidite u: *isto djelo*, str. 68. – 71.

<sup>78</sup> Primjerice, kad raspravlja o svrhi vjerzakona ističe sljedeće. „Istinsko postupanje jest slijediti primjer činidaba koje donose blaženstvo i izbjegavati činidbe koje donose muke [paklene]. Poznavanje tih činidaba jest ono što se naziva djelatnim znanjem“ . - Ibn Rušd Averroës. (2006.). *Isto djelo*, [§ 49], str. 191.

„Jedne su vidljive, tjelesne činidbe ... a druge su duševne činidbe kakve su zahvalnost, strpljivost i druga čudoredna stanja na koja vjerzakon poziva ili ih zabranjuje. „ – *Isto djelo*, [§ 50], str. 191.

<sup>79</sup> Baeck, L. (1991). „The Economic Thought of Classical Islam“, Sage Publishing. *Diogenes*, (39), 154: 99, dostupno na: [www.journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/039219219103915405](http://www.journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/039219219103915405) .

Averroesov ekonomsko teorijski rad nije bio velik ali je bio od velike važnosti zbog utjecaja na kršćanske skolastike a posebice sljedbenike Tome Akvinskog. – *Isto djelo*, str. 104.

Treba napomenuti da je Averroesove komentare teško proučavati jer izvorni tekstovi pisani na arapskom više ne postoje pa se istraživanja moraju provoditi na inačicama koje su na latinski prevodili kršćanski skolastici ili na sačuvanim inačicama na hebrejskom. – *Isto djelo*, str. 104.

Komentari i racionalizam Ibn Rušda izgledali su kao prekomjerno heleniziranje islamskih vjerskih načela pa su ga njegovi islamski suvremenici progonili i osuđivali, naredne generacije skoro zaboravile, a njegova djela u izvornom arapskom obliku izgubljena su. – Ghazanfar, S. M. (2003). „Medieval social thought European Renaissance: the influence of selected Arab-Islamic Scholastics“, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *isto djelo*, str. 256.

<sup>80</sup> Prema: Baeck, L. (1991). *Isto djelo*, str. 105.

Averroes je opisao i jasno analizirao tri funkcije novca: sredstvo razmjene, mjera vrijednosti (zajednička obračunska jedinica), te rezerva za buduće razmjene i transakcije. Prve dvije funkcije Aristotel je jasno razlikovao dok je treću objasnio na manje jasan način.<sup>81</sup> Tako Averroes prvi jasno ističe funkciju novca kao rezerve kupovne moći.

Aristotel se nije detaljno bavio pitanjem prirode novca. Čini se da je na novac gledao nominalističkim pristupom videći vrijednost novca kao vrijednost koja je određena sociopolitičkim sporazumom. Kao posljedica toga zajednica može mijenjati vrijednost novca devalvacijom ili revalvacijom.<sup>82</sup> Za razliku od toga, Averroes koji potječe iz drukčijeg političkog i kulturnog okruženja smatra da je promjenjivost vrijednosti novca strana i neprihvatljiva. S filozofskog aspekta polazeći od toga da je Alah uzor po kojem se sve mjeri te da je kao takav nepromjenjiv, svi bitni standardi a posebno vrijednost dinara ili dirhama podliježu istom zakonu i ne mogu se mijenjati. Uz to, u pitanju je i pravičnost. Kako je novac rezerva kupovne moći revalvacija vodi porastu vrijednosti i lihvarstvu a devalvacija smanjuje vrijednost novčane rezerve.<sup>83</sup>

Ibn Rušd poopćuje pravilo *riba*<sup>84</sup> na svu zamjenjivu robu, a temelji se na sljedećoj analizi. U određenim transakcijama pravičnost se postiže jednakošću. Kako je postizanje jednakosti u razmjeni različitih predmeta teško, u razmjeni se koriste njihove vrijednosti izražene u novcu. Na taj način pravičnost se ostvaruje u razmjeni proizvoda koji se ne vrednuju prema težini i volumenu. Tako ako netko

---

<sup>81</sup> „Što se pak tiče buduće razmjene – ako nam sada nešto ne treba, a što ćemo ipak imati kad nam ustreba – novac nam je kao nekakav jamac; naime onaj tko donese novac mora to dobiti.“ – Aristotel. (1982.). *Nikomahova etika*. 1133b 10. Zagreb: Fakultet političkih nauka, str. 100.

<sup>82</sup> Baeck, L. (1991). *Isto djelo*, str. 105.

Ovdje treba istaći da Aristotel smatra da je novac ugovornog podrijetla i da se utvrđuje dogovorom. „Dakle, mora postojati štogod jedno, i to na temelju dogovora (a zbog toga se i naziva novcem), i to je ono što stvari čini sumjerenim, jer se sve stvari odmjeravaju novcem.“ – Aristotel. (1982.). *Nikomahova etika*. 1133b 20., ..., str. 100.

<sup>83</sup> Baeck, L. (1991). *Isto djelo*, str. 105.

<sup>84</sup> *Riba* se može prevesti kao lihvarstvo ili nepravičnost koja se javlja u trgovini ili drugom poslovanju prema islamskom zakonu. Često se pod *riba* podrazumijevaju kamate koje se obračunavaju na zajam. *Riba* je u islamu zabranjena, međutim postoje različita tumačenja što pod tim pojmom treba podrazumijevati, pa tako *riba* ne obuhvaća sve oblike kamate. Uz to, razlikuje se više vrsta *riba* pa tako i *riba an-nasiya* (koja predstavlja višak u prodajnoj transakciji usljed odgode i kašnjenja u plaćanju) i *riba al-fadl* (koja proizlazi iz prodajne transakcije koja uključuje razmjenu jednog dobra za istu vrstu dobra ali u različitoj težini, a prema Proroku odnosi se na šest vrsta robe: zlato, srebro, pšenica, ječam, datulja i sol koje su se upotrebljavale kao novac).

*Riba* nije isto što i kamata – postoje zabranjeni oblici *riba* (nelegitimnog povećanja u razmjeni) koji ne uključuju kamate, a praksa islamskih financija ilustrira činjenicu da se neki oblici kamate (npr. prodaje na kredit i zakupi) ne smatraju zabranjenom *riba*. – El-Gamal, M. A. (2006). *Islamic Finance: Law, Economics, and Practice*, Cambridge University Press, str. 52.



razmjenjuje konja za odjeću i ako je vrijednost konja pedeset a komada odjeće pet, konj se mora zamijeniti za deset komada odjeće.<sup>85</sup>

Prema navedenom, Ibn Rušd jasno ističe uvjete učinkovite razmjene: omjer količina u trgovanju treba odrediti omjerom cijena a taj omjer treba biti jednak omjeru (graničnih) korisnosti. Ovo ograničenje nije nikad postalo dio pravila *riba* jer je praćenje tržišnih cijena svih dobara vrlo zahtjevan zadatak. Otud se zabrana odnosi samo na jednakost u razmjeni zamjenjive robe sa saznanjem (tako je Ibn Rušd predlagao) da postoje značajne razlike u kvaliteti i da treba izbjeći izravnu razmjenu niskokvalitetne za visokokvalitetnu robu iste vrste.<sup>86</sup>

I na kraju treba istaknuti sljedeće.<sup>87</sup> Averroes kao i suvremena ekonomija daje prednost pojmu likvidnosti u odnosu na tržišnu sposobnost. Novac percipira kao najviše utrživo dobro, najlikvidnije od svih dobara. Izgleda da je Averroes naglašavanjem svojstva utrživosti novca napredovao u odnosu na Aristotelovo poimanje prirode i funkcija novca. Obrazlaže da je bilo koja roba koja je imala ulogu novca ujedno bila najviše utrživa roba u određenom vremenu i geografskom području. Averroesova misao o utrživosti novca ostala je neprimijećena dijelom zbog stagnacija gospodarstava, te društvenog, tehnološkog i pravnog okruženja u srednjem vijeku. Iako je to bilo točno zapažanje s mnogo mogućih primjena u ekonomskoj politici, socijalne i kulturološke prepreke u to vrijeme nisu dopustile razvoj ideje i njenu aplikaciju u ekonomskoj politici.

## 2.6. Ibn Taimija (1263. – 1328.)

Ibn Taimija, Ibn Tajmija ili Ibn Tejmije (punim imenom Taqi al-Din Ahmad bin ‘Abd al-Halim ibn Taimiyah) rođen je 1263. godine u Harranu u današnjoj Turskoj. Poznati je islamski filozof, teolog i logičar koji je pripadao hanbelijskom mezbehu, odnosno sunitskoj hanbelijskoj školi mišljenja. Rođen je u poznatoj obitelji teologa. Nakon prodora Tatara i drugih mongolskih plemena 1258. godine osvojen je porušen i opustošen Bagdad, a Harran je u vrijeme mongolske invazije na Siriju bio potpuno uništen i napušten. Tako je obitelj Ibn Taimije 1269. godine izbjegla u Damask koji je u to vrijeme bio pod upravom egipatskih mameluka. Upravo su ratovanje, surovosti i patnje s kojim se suočio u ranom djetinstvu ostavile dubok trag koji je utjecao na Ibn Taimijevo kasnije odobravanje otpora i pozivanje na borbu protiv tlačitelja i neprijatelja.

<sup>85</sup> *Isto djelo*, str. 52.

<sup>86</sup> *Isto djelo*, str. 53.

<sup>87</sup> Prema: Karimzadi, S. (2013). *Money and its Origins*, London: Routledge, str. 105.

Studirao je teologiju, pravo, književnost, matematiku i kaligrafiju. Proučavajući teologiju i filozofiju postao je jedan od najpoznatijih mislilaca svog vremena. Predavao je teologiju i vjerske propise, te je bio poznat po velikom znanju, govorništvu, principijelnosti i izdavanju fetvi, odnosno pravnih zakonskih izjava za primjenu u konkretnim situacijama. Također je bio poznat po polemikama i osporavanju mnogih stavova i načela kršćana, šijita i sufija. Uz sukob s teolozima i pravnicima došao je i u sukob s vlastima, te je nekoliko puta bio zatvaran u Kairu, Aleksandriji i Damasku. Posljednjih petnaest godina života proveo je u Damasku, gdje je umro u zatvoru 1328. godine.

Ibn Taimija napisao je veliki broj radova iz područja islamskih znanosti (u literaturi se navodi od 350 do čak 700). U mladosti većinom je pisao radove iz područja teologije i neophodnosti razumnog tumačenja biblijskih svjedočenja, dok je u kasnijim radovima pobijao grčku logiku, propitivao dominantne običaje svog vremena, te je vodio anti-kršćanske i anti-šijitske polemike. Postojeći radovi u 35 svezaka nekompletni su jer je dio radova izgubljen (između ostalih i radovi napisani u zatvoru u Damasku).

Većinu razmatranja iz područja ekonomije Ibn Taimija dao je u dvije knjige: *Al-Hisbah fi'l-Islam (Javne dužnosti u islamu: institucija hisbaha)*<sup>88</sup> i *Al-Siyasah al-Shariyah fi Islah al-Rai wa'l-Raiyah (Javni i privatni zakoni u islamu)*. U prvoj knjizi raspravlja o djelovanju tržišta i razlozima za intervenciju javnog sektora na tržištu izravno i putem administrativne institucije *hisbah*. U drugoj knjizi bavi se ekonomikom javnog sektora (općenito o ulozi javnog sektora uključujući i pitanja javne potrošnje, poreza, zaduživanja, uloge i funkcija novca, kamate, smanjenja vrijednosti valute, infrastrukture, raspodjele dohotka, siromaštva i dr.).<sup>89</sup>

U nastavku će se razmotriti neki od doprinosa Ibn Taimija ekonomskoj misli, a posebice njegov koncept tržišnog mehanizama, te mjesto, uloge i mogućnosti intervencija na području javnog sektora u gospodarstvu.<sup>90</sup>

Potražnja i ponuda temeljne su poluge djelovanja tržišnog mehanizma koji je najbitniji koncept u ekonomskoj znanosti. O teoriji mehanizma određivanja cijena

---

<sup>88</sup> Ibn Taymiya. (2007). *Public Duties in Islam: The Institution of the Hisbah*, Leicester: Islamic Foundation.

<sup>89</sup> Prema: Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Explorations in medieval Arab-Islamic economic thought: some aspects of Ibn Taimiyah's economics*, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *isto djelo*, str. 58.

<sup>90</sup> O doprinosima Ibn Taimija ekonomskoj misli na područjima pravedne cijene, tržišnog mehanizma i reguliranja cijena, vlasničkih prava, konceptima kamate i novca, partnerstvu i drugim organizacijskim oblicima poslovanja, ulozi države u gospodarstvu i javnim financijama opširnije vidite u: Islahi, A. A. (1988). *Economic Concepts of Ibn Taimiyah*, Leicester: The Islamic Foundation, str. 75. – 220.

može se reći vrlo malo prije sredine osamnaestog stoljeća.<sup>91</sup> Međutim, već u 13. stoljeću Ibn Taimija razmatra koncepte potražnje, ponude i tržišnog mehanizma iako ne terminologijom i analitičkim pristupom kao što je dato u 18. i 19. stoljeću.

Ibn Taimija imao je jasnu predodžbu o tome da se na slobodnom tržištu cijene određuju silama koje danas nazivamo potražnja i ponuda.<sup>92</sup> Za razliku od uobičajenog mišljenja u to vrijeme da je povećanje cijena posljedica manipulacija sudionika na tržištu, Ibn Taimija tvrdi da su povećanja i smanjenja cijena posljedice promjena potražnje i ponude – u njegovoj terminologiji želja i dostupnosti. Dva su izvora dostupnosti, odnosno ponude: domaća proizvodnja i uvoz. Povećanje potražnje i smanjenje ponude imaju za posljedicu povećanje cijene, dok smanjenje potražnje i povećanje ponude imaju za posljedicu smanjenje cijene.<sup>93</sup> Nekoliko činitelja utječe na potražnju i time na cijene: ljudske želje različite po vrsti koje često variraju, broj potražilaca, intenzitet potrebe koju potraživano dobro zadovoljava, prodaja na kredit i uvjeti kreditiranja, vrsta novca koja se koristi u razmjeni, popusti za plaćanje u gotovini i mogući dodatni troškovi pri rentiranju zemlje.<sup>94</sup>

<sup>91</sup> Schumpeter, J. A. (1975.). *Isto djelo*, str. 252.

U 18. stoljeću vrhunska dostignuća na području mehanizma određivanja cijena postigli su C. B. M. di Beccaria, A. R. J. Turgot i A. N. Isnard, da bi kasnije doprinose dao A. Smith i naročito D. Ricardo i K. Marx na području teorije radne vrijednosti. – Prema: *isto djelo*, str. 253.

Ovdje treba istaći da su kasni skolastici, tri velika isusovca, Leonard de Leys Lessius (1554. – 1623.), Luis Molina (1535. – 1600.) i Juan de Lugo (1583. – 1660.) naveli sve činitelje koji određuju cijenu (posebno L. Lessius) premda ih nisu uspjeli integrirati u sveobuhvatnu teoriju potražnje i ponude. – Prema: *isto djelo*, str. 82.

O doprinosima ekonomskoj analizi Leonarda Lessiusa opširnije vidite u: Gordon, B. (1975). *Economic Analysis Before Adam Smith: Hesiod to Lessius*, London: The Macmillan Press, str. 244. – 272.

<sup>92</sup> Islahi, A. A. (1985). „Ibn Taimiyah’s Concept of Market Mechanism“, *Journal of Research in Islam Economics*, (2), 2: 51

<sup>93</sup> „Rast i pad cijena ne događa se uvijek zbog nepoštenog djelovanja pojedinaca. Ponekad je tome razlog manja proizvodnja ili smanjenje uvoza robe koja se potražuje. Otud cijena raste ako se želja (potražnja) za robom povećava a njena dostupnost (ponuda) smanjuje. S druge strane cijena pada ako se dostupnost robe povećava a želja za njom smanjuje. Takve nestašice i obilja ne moraju biti posljedica djelovanja bilo kojeg pojedinca; razlog tomu ne mora biti nepošteno trgovanje, no ponekad može biti posljedica nepoštenih prakse. Svemogućí Alah stvara želje u srcima ljudi.“ – Ibn Taymiyah. (1963). *Majmu’ Fatawa Shaykh al-Islam Ahmad Ibn Taymiyah*, Riyadh: al Riyadh Press. Vol. 8, str. 583., prema: Islahi, A. A. (2014). *History of Islamic Economic Thought*, Cheltenham: Edward Elgar, str. 24. – 25.

<sup>94</sup> Ibn Taymiyah. (1963). *Majmu’ Fatawa ...*, Vol. 29, str. 523. – 525., prema: Islahi, A. A. (1985). *Ibn Taimiyah’s Concept of Market Mechanism*, ... , str. 53. – 55.

Ibn Taimija razlikuje dva činitelja koja mogu utjecati na potražnju i ponudu i otud na tržišnu cijenu: automatske tržišne pritiske i prijestup prodavatelja (npr. zbog stvaranja zaliha). Uz to kao determinante potražnje (i ponude) koje mogu utjecati na tržišnu cijenu utvrđuje: (1) intenzitet i veličinu potražnje, (2) relativnu oskudnost ili obilje dobra, (3) uvjete kreditiranja i (4) popuste za plaćanje u gotovini. Prema: Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Explorations ...*, str. 60.

Uz čimbenike koji utječu na potražnju i ponudu a koje je Ibn Taimija naveo, sve do 18. stoljeća samo je Leonard Lessius utvrdio još nekoliko važnih varijabli koje utječu na cijene: troškovi pro-

Iako Ibn Taimija ne upotrebljava termin konkurencija niti navodi uvjete koji se moraju ispuniti da bi tržište bilo savršeno konkurentno, on jasno ukazuje na neka obilježja konkurentnog tržišta. Kritičan je prema tajnim sporazumima kako kupaca tako i proizvođača, te zagovara slobodan ulazak i izlazak s tržišta.<sup>95</sup> Na temelju konkretnih promatranja razvoja tržišta zaključuje da kad je tržište špekulativnije i kad dominiraju nestašice i izobilja važnu ulogu imaju subjektivne korisnosti sudionika na tržištu.<sup>96</sup>

U raspravi između pristaša slobodnog tržišta i onih koji zagovaraju službeno određivanje cijena, Ibn Taimija opredijelio se za umjeren pristup i to u korist ad hoc, od slučaja do slučaja reguliranja utemeljenog na stvarnim potrebama u pojedinim situacijama. Bio je pristaša kontrole nad prekomjernim špekulacijama, ali je smatrao da je opće određivanje cijena neučinkovito bilo da ga provode cehovi, odnosno udruženja na tržištu ili vlasti. Isto tako, bio je svjestan negativnih posljedica koje za poslovanje ima snižavanje vrijednosti kovanica. U slučaju budžetskog deficita ako vladar odluči da se u promet puste kovanice manje vrijednosti pojedinci će vrijednije kovanice gomilati a lošije će ostati u optjecaju. Tako je Ibn Taimija skoro 300 godina prije formulacije bio svjestan činjenice koja je u suvremenoj terminologiji poznata kao Greshamov zakon.<sup>97</sup>

Ibn Taimijina vizija ekonomskih aktivnosti u suštini je tržišno orijentirana, međutim on ne zagovara neobuzdano funkcioniranje tržišnog mehanizma. Raspravlja o određenim okolnostima koje mogu opravdati reguliranje cijena i kontrolu i to posebice u slučajevima tržišnih nesavršenosti i monopolističkih postupanja, te postojanja izvanrednog stanja u slučajevima gladi, rata i sl. Protiv je prekomjernog administrativnog određivanja cijena i reguliranja zbog mogućeg smanjenja poticaja motiviranog profitom.<sup>98</sup>

---

izvodnje, rizik u dobavi robe, transport, skladištenje robe i dr. – Islahi, A. A. (1985). *Ibn Taimiyah's Concept of Market Mechanism*, ..., str. 58.

<sup>95</sup> Tako je napisao: „ prisiliti ljude da prodaju predmete koje nije obvezno prodati ili ih ograničavati da prodaju dopuštene predmete nepravda je i stoga je nezakonito“ – prema: Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Explorations ...*, str. 58.

<sup>96</sup> Baeck, L.(1991). *The Economic Thought of Classical Islam*, ..., str. 103.;

<sup>97</sup> *Isto djelo*, str. 103.

Prema Greshamovu zakonu, nazvanom po Sir Thomas Greshamu (1519. – 1579.) finansijskom savjetniku engleske kraljice Elizabete I., manje vrijedan novac istiskuje iz optjecaja vrijedniji. Naime, u slučaju da u nekoj zemlji u optjecaju postoji novac kovan iz dviju različitih kovina, lošiji novac istiskuje iz optjecaja bolji jer pojedinci zadržavaju za sebe vrijedniji novac.

<sup>98</sup> Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Explorations ...*, str. 61.

„Vlast može prisiliti pojedinca da prodaje svoje proizvode po razumnoj cijeni kad ih ljudi trebaju. Na primjer kad ima višak prehrambenih proizvoda a u zemlji vlada glad, prisilit će ga da proda prehrambene proizvode po pravednoj cijeni.“ – Ibn Taimiyah, (1976). *Al-Hisbah wa mas'uliyah al-Hukumah al-Islamiyah, or Al-Hisbah fi-Islam*. Cairo: Dar Al-Sha'b, str. 24., prema: Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Explorations ...*, str. 62.

Za kompletno sagledavanje stavova Ibn Taimija o funkcioniranju tržišta neophodno je ukratko razmotriti instituciju *hisbah*, termin koji se ne nalazi u Kur'anu ali čija se funkcija i ciljevi pripisuju islamskim svetim spisima. To je bila institucija preko koje su se brojne ekonomske aktivnosti nadzirale i administrirale. Međutim, opseg *hisbaha* nadilazi gospodarska pitanja – obuhvaća moralnu i duhovnu dobrobit društva kao i nadzor društvenih i građanskih aktivnosti. S obzirom na kontekst islamskog društva Ibn Taimija je definirao cilj *hisbaha*: promicati ono što je dobro, a zabraniti zlo – posebno u područjima koja nisu mogla urediti autoriteti drugih javnih službenika. Prema suvremenim islamskim znanstvenicima *hisbah* predstavlja funkciju administrativne kontrole preko osoba koje djeluju na područjima morala, religije, ekonomije i općenito u područjima kolektivnog ili javnog života kako bi se postigla pravda i pravednost prema načelima islama i uobičajeno poznatih običaja. Kao „islamizirana“ institucija *hisbah* je postojao u većem dijelu muslimanskog svijeta do početka 20. stoljeća.<sup>99</sup>

Ibn Taimija vrlo temeljito raspravlja o ekonomskoj ulozi i funkcijama države. Promoviranje socio-ekonomske pravde najviši je cilj, a država mora osigurati ravnotežu između privatnih interesa i javnih poslova. Argumentirano tvrdi da država mora raditi na ostvarenju ciljeva kao što su iskorjenjivanje siromaštva, povećanje bruto dohotka, smanjenje dohodovnih nejednakosti, reguliranje tržišta kako bi se minimizirali tržišni nedostaci i neuspjesi, osiguranje neophodne socio-ekonomske infrastrukture i provođenje zakona.<sup>100</sup>

Zaključno treba istaknuti da Ibn Taimija prilično detaljno poznaje i raspravlja o funkcioniranju tržišnog gospodarstva u kojem se pojedinci motivirani osobnim interesima ponašaju u skladu s božanski nadahnutim etičkim i moralnim kodeksima vrijednosti. Obrazlaže djelovanje tržišnog mehanizma i interakciju potražnje i ponude. U svezi potražnje posebno ističe intenzitet, veličinu i činitelje koji utječu na nju, a u svezi ponude različite izvore i činitelje koji utječu na ponudu naglašavajući značaj profita kao motiva i pokretača proizvodnih aktivnosti. Daje nekoliko obilježja konkurentnih tržišta i obrazlaže da nema razloga za državnu intervenciju sve dok na takvom tržištu na cijene utječu potražnja i ponuda. Međutim, u slučaju tržišnih nesavršenosti, te u posebnim situacijama kao što su glad ili rat državna regulacija je opravdana. Isto tako, posebno ističe javnu instituciju *hisbah* čija je svrha upravljanje i nadzor nad ekonomskim aktivnostima od javnog interesa s ciljem promicanja onog što je dobro i zabrane onog što je zlo prema načelima islama.

<sup>99</sup> Prema: *isto djelo*, str. 62. – 63.

O instituciji *hisbah* i državnoj sveobuhvatnoj socio-ekonomskoj kontroli trgovine i ekonomske prakse preko ureda *muhtasib* opširnije vidite u: Islahi, A. A. (2014). *History of Islamic Economic Thought*, ... , str. 45. – 47.

<sup>100</sup> Balaglou, C. P. (2012). „The Tradition of Economic Thought in the Mediterranean World from the Ancient Classical Times Through the Hellenistic Times Until the Byzantine Times and Arab-Islamic World“, u: Backhaus, J. G. (Ed.), *isto djelo*, str. 67. – 68.

### 3. Zaključak

Srednjovjekovna islamska ekonomska misao pobija tezu J. A. Schumpetera o velikom 500-godišnjem jazu u ekonomskom rezoniranju od grčko-rimskog svijeta i ranog kršćanstva do epohe sv. Tome Akvinskog. Iako u djelima niza islamskih mislilaca nema sustavne ekonomske misli niti izgrađenog općeg sustava ekonomske analize, u njima postoje vrijedna razmišljanja i objašnjenja pojedinih gospodarskih problema i ekonomskih pojava. U tim djelima postoje značajni doprinosi povijesti ekonomske misli i kao takvi nezaobilazan su izvor u izučavanju povijesti ekonomske misli.

Prije velikog kasnosrednjovjekovnog arapskog filozofa Ibn Halduna utemeljitelja filozofije povijesti i sociološke znanosti koji je u svom djelu *Mukaddima* razmatrao i objašnjavao niz ekonomskih pitanja i problema, šest čuvenih arapskih mislilaca od osmog do dvanaestog stoljeća u svojim radovima i raspravama doticali su se i razmatrali pojedine probleme iz područja ekonomije. Tako su neki od njih objašnjavali i zagovarali slična načela koja su se na Zapadu, istina u sustavnoj ekonomskoj misli i analizi, pojavila nekoliko stoljeća pa i tisuću godina kasnije.

Abu Jusuf u osmom stoljeću obrazlaže i ukazuje na prednost proporcionalnog nad fiksnim oporezivanjem poljoprivrednih proizvoda. Također objašnjava različite vrste poreza i razmatra razdiobu prihoda od poreza odnosno javnu potrošnju, te mogućnosti organiziranja i izvođenja javnih radova. Al-Farabi je bio jedan od prvih filozofa koji je približio Aristotelovu logiku islamskom svijetu. Nadahnut Platonovom *Državom* dao je koncept hijerarhijskog idealnog društva. Ibn Sina Avicena je u 11. stoljeću uz čuveno djelo *Zbornik medicine*, koji je do 18. stoljeća bio standardna litaratura na većini učilišta i priručnik liječnika kako u islamskim zemljama tako i u Europi, razmatrao pojedine teme vezane za ekonomiju i njoj bliska područja. Posebno su značajna njegova razmatranja i objašnjenja koncepta podjele rada, udruživanja i ustroja države, te javnih dobara.

Al-Gazali, veliki perzijski islamski filozof i jedan od najistaknutijih islamskih mislilaca koji je pisao o ekonomskim pitanjima, dao je velike doprinose povijesti ekonomske misli razmatrajući ekonomski aspekt funkcije društvenog blagostanja, razmjenu i razvoj tržišta, proizvodnu djelatnost, novac, ulogu države u gospodarstvu i javne financije. Ibn Rušd Averroes, izvrstan poznavatelj i komentator Aristotelove filozofije koji je utjecao na europsku skolastiku i sv. Tomu Akvinskog, teorijski je raspravljao i formulirao koncept stabilnosti standarda vrijednosti, jasno je obrazložio tri funkcije novca, uvjete učinkovite razmjene i likvidnost u odnosu na tržišnu sposobnost. Ibn Taimija je većinu svojih razmatranja iz područja ekonomije dao u dvije knjige, a od široke razmatrane problematike potrebno je istaći njegove doprinose na području koncepta tržišnog mehanizma, te mjesta, uloge i mogućnosti intervencije na području javnog sektora u gospodarstvu.

Navedeni doprinosi pojedinih mislilaca na području gospodarskih, odnosno ekonomskih pitanja i problema jasno ukazuju, kako je navedeno, na nezaobilaznost srednjovjekovne islamske ekonomske misli u izučavanju i analiziranju razvoja i povijesti ekonomske misli i analize.

## LITERATURA

### Knjige:

- Abu Ali Ibn Sina Avicenna. (2012). *Metafizika*, Svezak drugi, Zagreb: DEMETRA
- Abu Yusuf. (1927). *Kitab al-Kharaj (The Book of Taxation)*, Cairo: Al-Maktabah al-Salafya
- Al-Farabi. (2011.). *Uzorita država*, Zagreb: DEMETRA
- Al-Ghazali. (1982). *Al-Mastarfa min Ilum zal Usul*. Bulaque: al-Maktabah al-Amiryah
- Al-Ghazali. (1971). *Al-Shifa al-Aleel (Treatment of the Ailing)*, Baghdad: Al-Irshad Press
- Al-Ghazali. (1940). *Kimiya-e-Saadat*, (na perzijskom), 2 vols, Aram edn, Teheran: Ganjineh
- Al-Ghazali. (1964). *Mizan al 'Amal*. Cairo: Dar al Maarif
- Al-Ghazali. (1964). *Nasihah al Muluk (Book of Counsel for Kings)*. Oxford: Oxford University Press
- Al-Gazali. (1993.). *Nesuislost filozofa*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
- Aristotel. (1982.). *Nikomahova etika*. 1133b 10. Zagreb: Fakultet političkih nauka
- Averoes. (1988.). *Nesuislost nesuislosti*. Zagreb: Naprijed
- Backhouse, J. G. (2012). (Ed.). *Handbook of the History of Economic Thought*, New York: Springer
- Bučan, D. (1991.). *Al-Gazali i Ibn Rušd: mišljenje u svjetlosti vjere i razuma*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo
- Bučan, D. (2009.). *Kako je filozofija govorila arapski*, Zagreb: DEMETRA
- Bučan, D. (2013.). *Uvod u arapsku filozofiju*, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
- El-Gamal, M. A. (2006). *Islamic Finance: Law, Economics, and Practice*, Cambridge University Press
- Gordon, B. (1975). *Economic Analysis Before Adam Smith: Hesiod to Lessius*, London: The Macmillan Press
- Ibn Rušd Averroës. (2006.). *Knjiga prosudbene rasprave (Kitab Fasl al-Maqal)*, Zagreb: DEMETRA
- Ibn Sina (Avicenna). (1940). *Tadbir Manzel*, Teheran: Ibn Sina Publishers



- Ibn Taimiyah, (1976). *Al-Hisbah wa mas'uliyah al-Hukumah al-Islamiyah, or Al-Hisbah fi-Islam*. Cairo: Dar Al-Sha'b
- Ibn Taymiyah. (1963). *Majmu' Fatawa Shaykh al-Islam Ahmad Ibn Taymiyah*, Riyadh: al Riyadh Press. Vol. 8
- Ibn Taymiya. (2007). *Public Duties in Islam: The Institution of the Hisbah*, Leicester: Islamic Foundation
- Imam Ghazzali's. (1993). *Ihya Ulum-id-Din*. (Translated by Fazl-ul-Karim). Karachi, Pakistan: Darul-Ishaat, Urdu Bazar
- Islahi, A. A. (1988). *Economic Concepts of Ibn Taimiyah*, Leicester: The Islamic Foundation
- Islahi, A. A. (2014). *History of Islamic Economic Thought*, Cheltenham: Edward Elgar
- Karimzadi, S. (2013). *Money and its Origins*, London: Routledge
- Myers, E. A. (1964). *Arabic Thought and the Western World in the Golden Age of Islam*, New York: Frederick Ungar
- Pribram, K. (1986). *A History of Economic Reasoning*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Schumpeter, J. A. (1975.). *Povijest ekonomske analize*, Zagreb: Informator
- Smith, A. (2005.). *Bogatstvo naroda: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb: Poslovni dnevnik / MASMEDIA

### **Članci u časopisu:**

- Ali, A., Thompson, H. (1992). „The Schumpeterian Gap and Muslim Economic Thought“, *The Journal of Interdisciplinary Economics*, (10), 1: 37
- Baeck, L. (1991). „The Economic Thought of Classical Islam“, Sage Publishing. *Diogenes*, (39), 154: 99
- Benić, Đ. (2016.). „Ibn Haldun: Ekonomske misli u Mukaddimi“, *Ekonomski pregled*, (67), 5: 462. – 488.
- Hillgarth, J. N. (1966). „Review: Eugene A. Myers, Arabic Thought and the Western World in the Golden Age of Islam. New York: Frederick Ungar, 1964. Pp. 156.“, *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, (41), 1: 161.
- Hosseini, H. (1995). „Understanding the Market Mechanism before Adam Smith: Economic Thought in Medieval Islam“, *History of Political Economy*, (27), 3: 539 – 561
- Islahi, A. A. (1985). „Ibn Taimiyah's Concept of Market Mechanism“, *Journal of Research in Islam Economics*, (2), 2: 51
- Johari, F., Ibrahim, P. (2010). „The Dynamism in the Implementation of al-Kharaj During the Islamic Rule (634-785 AD)“, *Shariah Jurnal*, (18), 3: 630.

**Članci u zborniku:**

- Balaglou, C. P. (2012). „The Tradition of Economic Thought in the Mediterranean World from the Ancient Classical Times Through the Hellenistic Times Until the Byzantine Times and Arab-Islamic World“, u: Backhaus, J. G. (Ed.), *Handbook of the History of Economic Thought*, New York: Springer, str. 67. – 68.
- Ghazanfar, S. M. (2003). „Medieval social thought European Renaissance: the influence of selected Arab-Islamic Scholastics“, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *Medieval Islamic Economic Thought*, London: RoutledgeCurzon, str. 256.
- Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). „Economic Thought of an Arab Scholastic: Abu Hamid al-Ghazali“, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *Medieval Islamic Economic Thought*, London: RoutledgeCurzon, str. 23.
- Ghazanfar, S. M., Islahi, A. A. (2003). *Explorations in medieval Arab-Islamic economic thought: some aspects of Ibn Taimiyah's economics*, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *Medieval Islamic Economic Thought*, London: RoutledgeCurzon, str. 58.
- Hosseini, H. S. (2003). „Contributions of Medieval Muslim Scholars to the History of Economics and their Impact: A Refutation of the Schumpeterian Great Gap“, u: Samuels, W. R., Biddle, J. E., Davis, J. B. (Eds.), *A Companion to the History of Economic Thought*, Malden: Blackwell Publishing, str. 34.
- Hosseini, H. (2015). „Persia / Iran“, u: Barnett, V. (Ed.), *Routledge Handbook of the History of Global Economic Thought*, Abingdon: Routledge, str. 219. – 220.
- Siddiqi, M. N., Ghazanfar, S. M. (2003). „Early medieval Arab-Islamic economic thought: Abu Yusuf's (731-798 AD) economics of public finance“, u: Ghazanfar, S. M. (Ed.), *Medieval Islamic Economic Thought*, London: RoutledgeCurzon, str. 209. – 227.

## ISLAMIC ECONOMIC THOUGHT IN MEDIEVAL PERIOD

## Summary

The paper investigates contributions of renowned Islamic scholars to the economic thought in the period between eighth and fourteenth century. While analysed contributions of Islamic scholars do not systematically address economic thought nor do they provide general framework for economic analysis, significant contributions to the history of economic thought can be found within them. The research particularly addresses contributions of Abu Yusuf to the field of taxation and public expenditure, the Al-Farabi concept of hierarchical ideal society, contributions of Ibn Sina Avicenna to fields of labour division, mergers, state organization, and public goods, Al Ghazali's considerations of the welfare function, exchange and development of the market, production activities, money and the role of state, and public finance, Ibn Rushd Averroes theory on value standards, money functions, terms of efficient exchange and liquidity and contributions of Ibn Taymiyyah to supply, demand, market mechanisms and government intervention and regulation in the economy.

Keywords: Islamic economic thought; medieval period; Abu Yusuf; Al-Farabi; Ibn Sina Avicenna; Al-Ghazali; Ibn Rushd Averroes; Ibn Taymiyyah